

รายงานฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยและพัฒนา
ระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

เล่มที่ 1

การสังเคราะห์ผลการวิจัยและพัฒนา
ระบบการแลกเปลี่ยน
ชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

โดย

สถาบันการจัดการเพื่อชนบทและสังคม
มูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

มกราคม 2547

รายงานฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยและพัฒนา
ระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

เล่มที่ 1

การสังเคราะห์ผลการวิจัยและพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยน
ชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

โดย

สถาบันการจัดการเพื่อชนบทและสังคม
มูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

มกราคม 2547

การสังเคราะห์ผลการวิจัยและพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยน ชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

โดย

**ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน
ผศ.ดร.ปัทมาวดี โพชนุกูล ชุชุกิ**

โครงการวิจัย : ระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

กิตติกรรมประกาศ

โครงการวิจัยและพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ได้รับการสนับสนุนทางการเงินจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย โดยการศึกษาครั้งนี้ได้รับคำแนะนำที่เป็นประโยชน์จาก ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย ผู้อำนวยการฝ่ายชุมชน คณะผู้วิจัยขอขอบคุณคณะที่ปรึกษา ได้แก่ คุณวรเทพ ไวยาวิทยาโรจน์ ธนาคารแห่งประเทศไทย ดร.เอกนิติ นิติธรรม์ประกาศ สำนักงานเศรษฐกิจการคลัง กระทรวงการคลัง ดร.ปริยานุช พิบูลสงคราม สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ นพ.พลเดช ปิ่นประทีป สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา คุณทรงพล เจตนาวณิชย์ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา คุณชนิศา จรรยาเพศ โครงการศึกษาและปฏิบัติงานการพัฒนา (FOCUS) Mr. Alec Bamford องค์การอาสาสมัครแคนาดา(CUSO) คุณจารุวรรณ เสงตระกุล สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา คุณธวัชชัย ไคสิตระกุล มูลนิธิสายใยแผ่นดิน และคุณมัน สามี ผู้นำชุมชนบ้านโสกชุมปูน อ.กุฉินทรี จ.ยโสธร ที่ได้ให้ความคิดเห็นที่เป็นประโยชน์กับงานวิจัยนี้เป็นอย่างมาก ขอขอบคุณ คุณพิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์ บริษัทชื่อไทย.คอม Mr.Stephen De Meulenaere Strohalm Organization Mr.Koichi Sato Wopack Co.,Ltd. ที่ร่วมเป็นวิทยากรในการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งแรกเพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์จากต่างประเทศ

คณะผู้วิจัยขอขอบคุณกลุ่มชุมชนต่างๆ ทั่วประเทศในการให้ข้อมูล ร่วมพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชุมชนบ้านสันติสุข อ.กุฉินทรี จ.ยโสธร กลุ่มผู้ผลิตกรรنگและหัวกรรنگ อ.จะนะ จ.สงขลา ที่เป็นกลุ่มต้นแบบของการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ขอขอบคุณสำหรับการแสดงความคิดเห็นของทุกกลุ่มในการสัมมนา รวมถึงการรับรองดูแล เป็นการให้น้ำใจและความเป็นมิตรตามแบบของชาวชนบทไทย แก่คณะนักวิจัยเมื่อลงพื้นที่ และที่สำคัญยิ่งขอขอบคุณผู้ช่วยวิจัยซึ่งประกอบด้วย คุณจตุรงค์ บุญขจรตินสุนทร คุณเสื้อ อภิชาติเกรียงไกร คุณจารุภา โสภารักษ์ คุณมนัสวัลย์ พัฒนวิบูลย์ คุณวารุณี สิทธิถาวร คุณประจิตร ขาวสวาย คุณจันทร์พิไล ล้อคุณอรอนงค์ อินทรหะ คุณมณีนรัตน์ จริยธรรมวัตติ์ คุณกฤตยา ศรีสรรพกิจ คุณสุระชัย มาลีแย้ม คุณจิม พันธเสน คุณเรือง พุดละพันธ์ คุณศศิธร กาญจนทัต คุณทองชัย บุรณพิสุทธิ์ คุณปาริชาติ จูทรัพย์ และน.ส.กรรณิการ์ บุญหนู เลขานุการ

การศึกษานี้เป็นโครงการระยะที่หนึ่ง ซึ่งถือเป็นเพียงจุดเริ่มต้นของการทดลองปฏิบัติหาแนวทางเพื่อพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เหมาะสมกับสังคมไทย เป็นภูมิคุ้มกันให้แก่ชุมชน คณะผู้วิจัยหวังว่างานนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาและนำแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่ภาคปฏิบัติเพื่อสร้างชุมชนที่เข้มแข็งและมีการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป ความผิดพลาดใดๆ ที่ยังปรากฏในงานวิจัยนี้เป็นความรับผิดชอบของคณะผู้วิจัย

คณะผู้วิจัย

มกราคม 2547

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

ภายใต้สถานการณ์เศรษฐกิจปัจจุบัน การไม่มีเงินบาทเป็นอุปสรรคในการผลิตและความ เป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น ทั้งๆ ที่ในแต่ละชุมชน ยังคงมีปัจจัยในการดำรงชีพและการผลิต เช่น วัตถุดิบตามธรรมชาติและแรงงาน ความผันผวนของค่าเงินดอลลาร์ และเงินบาทส่งผลกระทบต่อ ชุมชนท้องถิ่นผ่านราคาสินค้าที่ชุมชนต้องซื้อหาจากภายนอก การสร้างระบบแลกเปลี่ยนย่อยๆ ขึ้นมาในท้องถิ่นจะทำให้เกิดกิจกรรมการแลกเปลี่ยน กระตุ้นการผลิตเพื่อการพึ่งตนเองในชุมชน และช่วยสมาชิกออมเงินบาท ภายใต้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน สมาชิกสามารถกำหนดอัตรา แลกเปลี่ยนได้ตามความสมัครใจของผู้ซื้อผู้ขาย การได้พบปะเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้ากันในชุมชน ช่วยรื้อฟื้นความสัมพันธ์ในชุมชนทำให้เกิดความอาทรเกื้อกูลกัน เป็นพลังสู่ความร่วมมือในการทำ กิจกรรมอื่นๆ ของชุมชน

ชาวบ้านกุดชุมได้เริ่มใช้ระบบนี้ในปี 2543 แต่ถูกระงับจากธนาคารแห่งประเทศไทย จึงได้ มีการทำความเข้าใจและปรับระบบเบี้ยกุดชุมโดยใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยนที่เรียกว่า “บุญ” แทน “เบี้ย” และด้วยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โครงการวิจัย ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองจึงเกิดขึ้น แนวคิดเรื่องระบบแลกเปลี่ยนถูกนำไปทดลอง ใช้ในชุมชนต่างๆ 45 แห่งทั่วประเทศ มีทั้งชุมชนที่ปฏิเสธและชุมชนที่ยอมรับแนวคิดนี้นำไป ทดลองใช้

วัตถุประสงค์โครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เพื่อศึกษาและพัฒนารูปแบบ การแลกเปลี่ยนของชุมชนที่เหมาะสมกับสังคมไทยและส่งเสริมให้เกิดการพึ่งตนเอง และเพื่อสร้าง นักบริหารจัดการของชุมชนในการวางฐานระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เข้มแข็งในอนาคต

ในการวิจัย มีการศึกษาบทเรียนของต่างประเทศและการศึกษาภาคสนามเป็นระยะเวลา 10 เดือน โดยนำประสบการณ์จากกุดชุมและจากต่างประเทศมาประยุกต์ใช้ มีการจัดเวทีชาวบ้าน เล่นบทบาทสมมุติ จัดตลาดนัดชุมชน ให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการพัฒนารูปแบบ สร้างตัวบ่งชี้และ วิเคราะห์ข้อมูลการพัฒนาและผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นมีรูปแบบที่แตกต่างหลากหลายไปตามความเหมาะสม ของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ ประกอบด้วย

1. ระบบแลกเปลี่ยนในชุมชน

- ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้า เป็นระบบที่เกิดขึ้นง่ายที่สุด ด้านทุนการบริหารจัดการ ค่า ไม่ซับซ้อนและเป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมชุมชน ระบบนี้ สามารถนำมาใช้ได้ในกลุ่มที่ทุนทาง สังคมไม่สูงนัก ในทางตรงข้ามระบบกลับสามารถดึงให้สมาชิกในสังคมได้เข้ามาทำกิจกรรม ร่วมกันและเสริมสร้างทุนทางสังคมได้ กลุ่มที่ใช้ระบบนี้ได้แก่ กลุ่มบ้านวังคอตัง ศูนย์การเรียนรู้

อย่างไรก็ตาม พบว่ามีปัญหาบางประการที่เป็นอุปสรรคต่อ การพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เช่น กลุ่มที่อยู่ใกล้เมืองและมีระบบเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงกับภายนอกมากจะไม่เห็นประโยชน์ของระบบแลกเปลี่ยน หรือเห็นเป็นเรื่องยุ่งยาก กลุ่มที่มีกิจกรรมมากจะขาดผู้นำในการดำเนินกิจกรรม และบางกลุ่มยังไม่รู้ความต้องการของสมาชิก ทำให้มีการแลกเปลี่ยนน้อย และเนื่องจากระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีผลในทางลดรายจ่ายมากกว่าเพิ่มรายได้ กลุ่มหรือสมาชิกที่มองทางออกของปัญหาภาระหนี้สิน โดยเน้นการเพิ่มรายได้มีแนวโน้มที่จะยอมรับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนนี้

เจ้าหน้าที่ของรัฐที่เกี่ยวข้อง ทุกฝ่ายจะต้องสร้างความเข้าใจในวัตถุประสงค์ และแนวคิดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนให้ตรงกัน รัฐจะต้องเข้าใจว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นระบบที่สร้างภูมิคุ้มกันให้แก่ผู้ที่ยากจนและผู้ตกอยู่ในชายขอบทั้งในเมืองและชนบท รัฐควรสนับสนุนให้กลุ่มมีการขยายตัวมากขึ้นด้วยการให้ข้อมูลเชิงบวกแก่ประชาชน อาจมีความจำเป็นที่จะต้องมีการมาตรการทางกฎหมายที่จะคุ้มครองสิทธิในการพึ่งตนเองของชุมชน

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	i
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	ii
สารบัญ	v
สารบัญภาพ	vii
สารบัญตาราง	viii
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความหมายและความสำคัญของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	4
1.3 ระเบียบวิธีวิจัย	4
1.4 ผลที่คาดว่าจะได้รับ	10
1.5 องค์ประกอบของรายงาน	11
บทที่ 2 กลุ่มที่เข้าร่วมและรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น	13
2.1 กลุ่มที่เข้าร่วมโครงการ	13
2.2 รูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น	14
2.3 ตัวอย่างระบบแลกเปลี่ยนชุมชนของกลุ่มต่างๆ	17
บทที่ 3 เงื่อนไขการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย	31
3.1 บริบททางสถาบันของการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน	31
3.2 ความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย	31
3.3 ปัจจัยหรือเงื่อนไขสนับสนุนการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย	33
3.4 ปัจจัยที่กำหนดรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน	37
บทที่ 4 ผลและข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน	41
4.1 ผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนต่อสมาชิก	41
4.2 ผลต่อความเข้มแข็งและความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชน	42
4.3 ความสัมพันธ์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกับผลกระทบต่อบรรยากาศ ของไทย	45
4.4 ข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน : กรณีประเทศไทย	46

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 5 บทเรียน ข้อเสนอแนะและแนวทางในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน	51
5.1 บทเรียนจากการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย	51
5.2 เปรียบเทียบระบบเงินตราชุมชนในต่างประเทศกับการประยุกต์ใช้ในประเทศไทย	54
5.3 ความรู้ต่อยอดของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน	55
5.4 ข้อเสนอเชิงนโยบายต่อภาครัฐ	57

สารบัญภาพ

แผนภาพที่		หน้า
1	ระบบบุญกุศลชุม จ.ยโสธร	18
2	ระบบเงินตราชุมชน กลุ่มชาวชนฮักต้นน้ำชี	19
3	การแลกเปลี่ยนกลุ่มเกษตรอินทรีย์เมืองปราสาท จ.นครราชสีมา	25
4	การแลกเปลี่ยนภายในกลุ่มทอผ้าวังทอง จ.สุพรรณบุรี	26
5	การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนกลุ่มทอผ้าวังทอง จ.สุพรรณบุรี	27
6	แสดงการจัดวางลำดับการพึ่งพาในชุมชน การพึ่งพาในระดับเครือข่าย และการพึ่งพาทายนอก	56
7	แนวทางการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศ	57

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	ตัวอย่างบัญชีของกลุ่มกรรณก	30

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความหมายและความสำคัญของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

“ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน” หมายถึงระบบที่สมาชิกในชุมชนจัดการเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการระหว่างสมาชิกในชุมชนด้วยกันเอง¹ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนอาจเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าหรือบริการโดยตรง การแลกเปลี่ยนโดยใช้สื่อกลาง บางพื้นที่ใช้ระบบหักบัญชี หลายชุมชนในต่างประเทศมีการสร้าง “ระบบเงินตรา” ขึ้นมาเพื่อใช้ในท้องถิ่นของตน เงินตราชุมชนสามารถใช้จ่ายในท้องถิ่น ออมทรัพย์ในท้องถิ่น และลงทุนในท้องถิ่นได้ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่ใช่เพียงแต่เป็นเครื่องมือเพื่อการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ แต่ยังเป็นเครื่องมือสร้างชุมชนให้เข้มแข็งและพึ่งพาตนเองได้

สิ่งสำคัญที่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแตกต่างจากระบบเงินตราของประเทศ คือ แนวคิดหลักและรูปแบบ ระบบเงินตราของประเทศมีหลักการและจุดแข็งอยู่ที่ความสะดวกในการแลกเปลี่ยนทำให้เกิด การหมุนเวียนทางเศรษฐกิจและการขยายความสามารถในการบริโภคผ่านการขยายการผลิตและการลงทุน คนต่างถิ่นก็สามารถแลกเปลี่ยนได้โดยใช้เงินตราและไม่จำเป็นต้องรู้จักกัน

อย่างไรก็ตาม ภายใต้สถานการณ์เศรษฐกิจปัจจุบัน การไม่มีเงินบาทเป็นอุปสรรคในการผลิตและความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น ทั้งๆ ที่ในแต่ละชุมชน ยังคงมีปัจจัยในการดำรงชีพและการผลิต เช่น วัตถุดิบตามธรรมชาติและแรงงาน ความผันผวนของค่าเงินดอลลาร์และเงินบาทส่งผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่นผ่านราคาสินค้าที่ชุมชนต้องซื้อหาจากภายนอก

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนตั้งอยู่บนหลักการของความไว้วางใจและช่วยเหลือกัน ซึ่งมีผลต่อการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชนและก่อให้เกิดการพึ่งตนเองโดยใช้ปัจจัยการผลิตที่มีในชุมชนเพื่อผลิตสินค้าและบริการตอบสนองความต้องการของคนในชุมชน ส่วนต่างของมูลค่านั้นอาจไม่ใช่เรื่องสำคัญสำหรับการแลกเปลี่ยนระหว่างคนรู้จักที่มีการพึ่งพาอาศัยกัน ต้องการช่วยเหลือกันทางเศรษฐกิจ ภายใต้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน สมาชิกสามารถกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนได้ตามความสมัครใจของผู้ซื้อผู้ขาย การได้พบปะเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้ากันในชุมชนช่วยฟื้นความสัมพันธ์ในชุมชนทำให้เกิดความอาทรเกื้อกูลกัน เป็นพลังสู่ความร่วมมือในการทำกิจกรรมอื่นๆ ของชุมชนเนื่องจากระบบเกิดจากข้อตกลงร่วมกันในหมู่สมาชิกที่รู้จักกัน ไว้วางใจกัน การใช้จึงมีขอบเขตจำกัดเฉพาะกลุ่ม ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแบบที่ใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน คือ เงินตราชุมชนนั้น

¹ อภิชัย พันธเสน “จุฬา-วิไลฯ วิชาการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน” เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการโครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ครั้งที่ 1 ณ หมู่บ้านสันติสุข ตำบลนาโเส อำเภอกุดชุม จังหวังชัยภูมิ 27-29 มกราคม 2546

ไม่มีดอกเบี้ย ไม่สามารถสะสมค่าได้ สมาชิกจึงจำเป็นต้องนำเงินตราชุมชนมาใช้ให้เกิดการผลิตและบริโภคหมุนเวียนในชุมชน การสร้างระบบแลกเปลี่ยนย่อยๆ ขึ้นมาในท้องถิ่นจะทำให้เกิดกิจกรรมการแลกเปลี่ยน กระตุ้นการผลิตเพื่อการพึ่งตนเองในชุมชนและช่วยสมาชิกออมเงินบาท

ในสังคมไทยนั้นมึระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนและแรงงานกันมาแต่โบราณอยู่แล้ว ระบบลงแขกเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานของผู้คนในชุมชนจนสามารถทำให้งานที่มีปริมาณมากไม่อาจทำได้ด้วยเพียงสมาชิกในครอบครัวสำเร็จลงไปได้อย่างรวดเร็ว ในขณะเดียวกัน ผลผลิตจากแรงงานที่ได้จากไร่ นา สัตว์เลี้ยง หรือแม้แต่ที่หามาได้จากธรรมชาติก็มีการแบ่งปันให้เพื่อนบ้านอยู่เสมอ เมื่อระบบทุนนิยมได้คืบคลานเข้ามาถึงชุมชน มีการใช้เงินตราที่ออกโดยรัฐบาลกลางเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน เงินตราจากส่วนกลางนั้นหามาไว้ในครอบครัวได้ยากยิ่ง ประกอบกับมีภาวะความกดดันทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น ขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติลดลง ความสัมพันธ์ในชุมชน หมู่บ้านไม่เหนียวแน่นเหมือนเช่นในอดีต ในภาวะวิกฤตินี้ชาวบ้านต้องดิ้นรนมากขึ้น ความร่วมมือร่วมแรงภายในชุมชนลดลง อาจส่งผลกระทบในเชิงสังคมได้ในระยะยาว อย่างเช่นที่ได้เกิดขึ้นมาแล้วในชุมชนชนบทโดยทั่วไปประเด็นที่สำคัญจึงมีอยู่ว่าจะหาอย่างไรจึงสามารถรักษาความร่วมมือร่วมแรงของชุมชนไว้ให้ได้ ทำอย่างไรจึงจะฟื้นฟูทุนทางสังคมที่มีอยู่เดิมของชุมชนในเรื่องการพึ่งตนเอง การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การใช้ทุนทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์เพื่อช่วยให้ชุมชนสามารถอยู่ได้อย่างยั่งยืน โดยไม่ต้องพึ่งพาภายนอกมากนัก

สำหรับประเทศไทย เมื่อต้นปี 2543 โครงการระบบเงินตราชุมชนภายใต้ความร่วมมือระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทยกับหน่วยงานอาสาสมัครแคนาดา(CUSO) และหน่วยงานอาสาสมัครอังกฤษ(VSO) โดยการสนับสนุนของมูลนิธิญี่ปุ่น(Japan Foundation) ได้สนับสนุนให้ชาวบ้านทำหมู่บ้านในอำเภอกุดชุม จังหัดยโสธร ใช้เงินตราชุมชนซึ่งเรียกว่า “เบี้ยกุดชุม”² ในการแลกเปลี่ยนสินค้าภายในชุมชน ซึ่งนับเป็นความพยายามหนึ่งในการร่วมแสวงหาทางออกจากวิกฤตการเศรษฐกิจของประเทศ พร้อมๆ กับการเรียนรู้เรื่องเศรษฐกิจทางเลือกของภาคประชาชน แต่การใช้เบี้ยกุดชุมในครั้งนั้นได้ถูกธนาคารแห่งประเทศไทยวินิจฉัยว่าขัดต่อกฎหมาย 2 ฉบับ คือ ขัดพระราชบัญญัติการธนาคารพาณิชย์ พ.ศ. 2506 มาตรา 9 เพราะมีการใช้คำว่าธนาคารเบี้ยเพื่อดำเนินกิจกรรม มีการตั้งสำนักงานเพื่อประกอบการและมีป้ายระบุชื่อไว้ชัดเจน ส่วนการพิมพ์เบี้ยนั้น ผิด พระราชบัญญัติเงินตรา พ.ศ. 2501 ที่ระบุว่าห้ามมิให้ผู้ใดจัดทำ จัดทำ หน่าย ใช้ หรือนำออกใช้ ซึ่งวัตถุหรือเครื่องหมายใดๆ แทนเงินตรา ยกเว้นแต่จะได้รับอนุญาต มาตรา 240 ว่าด้วยเรื่องการปลอมเงินตรา และมาตรา 249 ว่าด้วยเรื่องการทำสิ่งทีคล้ายคลึงกับเงินตรา ทำให้ต้องระงับการใช้เบี้ยกุดชุมในการแลกเปลี่ยนสินค้าในชุมชนลงชั่วคราว เพื่อที่จะทำ

² คำว่า “เบี้ย” ของ “เบี้ยกุดชุม” เป็นภาษาถิ่นแปลว่า “ด้นกล้า” ในภาษาไทยอีสาน

การสรุปบทเรียน และหาทางออกที่สามารถจะรักษาเจตนารมณ์ของชุมชนที่ต้องการพึ่งตนเองต่อไป

อย่างไรก็ตาม จากการเสวนาระหว่างนักวิชาการ เจ้าหน้าที่ขององค์กรพัฒนาเอกชนที่สนับสนุนการใช้เบี้ยกดชุมชนกับเจ้าหน้าที่ของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ธนาคารแห่งประเทศไทยและกระทรวงการคลัง ที่โครงการปริญญาเอกสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อปลายเดือนมกราคม 2545 เจ้าหน้าที่ธนาคารแห่งประเทศไทยให้ข้อเสนอแนะในเชิงหลักการว่า ถ้าหากไม่มีคำว่าเบี้ยและไม่มีการจัดตั้งธนาคารและไม่มีการเทียบค่าสื่อกลางที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนให้เท่ากับเงินบาทก็จะไม่ผิดกฎหมาย สามารถใช้สิ่งที่ชาวบ้านคิดขึ้นและยอมรับกันเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนได้ แต่จะใช้ชำระหนี้ตามกฎหมายไม่ได้และต้องใช้ในวงจำกัด ไม่แพร่หลายทั่วไป ปริมาณการหมุนเวียนจะต้องไม่มากจนอาจจะเกิดเป็นปัญหารูปลักษณะต้องไม่คล้ายธนบัตร แต่สามารถนำเงินบาทไปแลกกับระบบแลกเปลี่ยนดังกล่าวได้ถ้าต้องการ โดยทุกฝ่ายเห็นด้วยกับการที่ชุมชนท้องถิ่นจะต้องมีระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นเครื่องมือในการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ ตลอดจนแนวคิดของการใช้เบี้ยกดชุมชนก็เป็นความคิดที่มีประโยชน์ ช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจให้กับชุมชน แต่จำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนเล็กน้อยเพื่อมิให้ผิดกฎหมาย

นอกจากนั้น ในการประชุมทางวิชาการในระดับภูมิภาคเพื่อนำเสนอผลการวิจัยเรื่อง Alternative Economic Systems in Asia : Challenges of Community Currency System ซึ่งมีนักวิชาการจากประเทศสิงคโปร์ ญี่ปุ่น อินโดนีเซียและไทย เมื่อปลายเดือนกุมภาพันธ์ 2545 พบว่าระบบเงินตราชุมชนไม่ใช่สิ่งที่ผิดกฎหมายในหลายๆ ประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในประเทศญี่ปุ่นมีการใช้ระบบเงินตราชุมชนมากกว่า 200 ชุมชน สำหรับประเทศไทยมีข้อเสนอให้ทำการวิจัยต่อไปเพื่อที่จะหารูปแบบและกระบวนการส่งเสริมความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยการศึกษากลไกการทำงานและความสัมพันธ์ของระบบการแลกเปลี่ยนในชุมชนกับผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจใหญ่ การใช้ทุนทางสังคมของชุมชนในการพัฒนาภาคการผลิต ระบบการแลกเปลี่ยนในชุมชนกับการผลิตทางเลือก การค้า และการตลาดทางเลือก ประเด็นต่างๆ เหล่านี้จะช่วยทำให้แนวทางในการส่งเสริมการกระจายอำนาจทางเศรษฐกิจ เสริมสร้างชุมชนให้มีความเข้มแข็ง เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน ในรูปแบบของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งเป็นแนวคิดหลักของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 (2545-2549) ที่มีความชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากให้เข้มแข็ง เพื่อสร้างศักยภาพและเพิ่มขีดความสามารถให้คนยากจนสามารถก่อร่างสร้างตัวและพึ่งตนเองมากขึ้น

ด้วยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โครงการวิจัยระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองจึงเกิดขึ้น โดยการวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้าน นักพัฒนา และนักวิชาการได้ทำการวิจัยร่วมกัน แนวคิดเรื่องระบบแลกเปลี่ยน

ถูกนำไปทดลองใช้ในชุมชนต่างๆ 45 แห่งทั่วประเทศ มีทั้งชุมชนที่ปฏิเสธและชุมชนที่ยอมรับ แนวคิดนี้นำไปทดลองใช้เกิดเป็นรูปแบบระบบแลกเปลี่ยนที่แตกต่างหลากหลายไปตามความเหมาะสมของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาและพัฒนา รูปแบบการแลกเปลี่ยนของชุมชนที่ส่งเสริมให้เกิดการพึ่งตนเอง โดยศึกษาวิวัฒนาการทฤษฎีและผลการปฏิบัติในต่างประเทศ เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสังคมไทย
2. เพื่อตอบคำถามว่า ภายใต้เงื่อนไขใด ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงจะเกิดขึ้นได้ และเกิดขึ้นในรูปแบบใด เพราะเหตุใด อะไรคืออุปสรรคของการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน
3. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกับผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจมหภาค
4. เพื่อจัดทำสื่อวีดิทัศน์ เพื่อเผยแพร่ความรู้ในเรื่องระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแก่สาธารณชน และเพื่อใช้ในการฝึกอบรมและขยายผล
5. เพื่อสร้างนักบริหารจัดการของชุมชนในการวางรากฐานระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เข้มแข็งในอนาคต

1.3 ระเบียบวิธีวิจัย

1.3.1 การวิจัยเอกสาร

การวิจัยเอกสารเป็นการศึกษาบทเรียนของต่างประเทศที่มีการใช้ระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนอย่างแพร่หลายในอเมริกาเหนือ-ใต้ ญี่ปุ่น ยุโรป และออสเตรเลีย รวมทั้งบทเรียนในประเทศไทยเอง ประเด็นในการศึกษาประกอบด้วย ภาพรวมของระบบแลกเปลี่ยนท้องถิ่นในบริบทเศรษฐกิจ-สังคมของประเทศที่ทำการศึกษา รวมทั้งบททวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แนวคิด ทฤษฎี ความเคลื่อนไหวเรื่องระบบแลกเปลี่ยนชุมชน และนโยบายการพัฒนาของรัฐที่เกี่ยวข้อง กรอบความคิด รูปแบบ เนื้อหา จุดอ่อนและจุดแข็งของระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศต่างๆ หลุมพรางหรืออันตรายที่ต้องระวังและหลีกเลี่ยง

1.3.2 การวิจัยสนาม

การวิจัยภาคสนามเป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) โดยกลุ่มเป้าหมายคือชาวบ้านที่เป็นสมาชิกของกลุ่มหรือชุมชนให้เข้ามามีส่วนร่วมเรียนรู้ พัฒนารูปแบบของระบบที่สอดคล้องกับชุมชนของตนด้วยการมีส่วนร่วมทุกระดับ ตั้งแต่การตั้งประเด็นวิเคราะห์ในพื้นที่ การเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล เพื่อให้ได้ผลการวิจัยร่วมกันโดยมีการประสานงานกับองค์กรชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการในท้องถิ่นร่วมในการเก็บข้อมูล

นอกจากนี้ยังมีการทดลองปฏิบัติระบบแลกเปลี่ยนของท้องถิ่นในกลุ่มหรือชุมชนที่ศึกษา และมีการศึกษาผลกระทบของการใช้ระบบการแลกเปลี่ยนของท้องถิ่นในการกระตุ้นการผลิต การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการในชุมชน รวมทั้งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจโดยรวม เครื่องมือในการหาคำตอบของนักวิจัย มีทั้งการสัมภาษณ์ สังเกต และหาข้อสรุปจากพฤติกรรมที่สมาชิกปฏิบัติ

การวิจัยภาคสนามมีระยะเวลา 10 เดือน ตั้งแต่เดือนมกราคม-ตุลาคม 2546 ประกอบด้วยสี่ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนแรก จะสำรวจ จำแนกกลุ่มธุรกิจชุมชนในฐานะเป็นกลุ่มเป้าหมายที่จะพัฒนาต่อไปให้เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อให้เข้าใจสถานการณ์ที่เป็นอยู่ ทราบถึงปัญหาและทำการคัดเลือกกลุ่ม

ขั้นตอนที่สอง เป็นการนำความรู้ที่ได้จากการศึกษาประสบการณ์ในต่างประเทศ ระบบเบี้ยกุดชุม และระบบแลกเปลี่ยนชุมชนดั้งเดิมของไทยมาประยุกต์ใช้กับชุมชนไทยในปัจจุบัน

ขั้นตอนที่สาม เป็นการสร้างตัวบ่งชี้ และเก็บข้อมูลการพัฒนาและผลจากการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ขั้นตอนสุดท้าย เป็นการวิเคราะห์ผล เพื่อตอบคำถามว่า ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเกิดขึ้นได้ภายใต้เงื่อนไขใด และการแลกเปลี่ยนชุมชนมีผลต่อชุมชนอย่างไร

แต่ละขั้นตอนมีรายละเอียดดังนี้

ขั้นตอนแรก: การสำรวจ จำแนกกลุ่มธุรกิจชุมชนเพื่อคัดเลือกกลุ่ม

ในการคัดเลือกชุมชนและกลุ่มธุรกิจชุมชนทั่วไป (ที่ไม่ใช่ชุมชนกุดชุม) นักวิจัยใช้ข้อมูลกลุ่มธุรกิจชุมชนที่คณะวิจัยมีอยู่จากการสำรวจกลุ่มธุรกิจชุมชน 300 กลุ่มทั่วประเทศที่มียอดขายสูงกว่า 250,000 บาท ณ ปี 2544 แล้วคัดเลือกกลุ่มที่จะเข้าร่วม จำนวน 25 กลุ่ม โดยหลักเกณฑ์ในการคัดเลือก นอกเหนือจากการมียอดขายเกินกว่า 250,000 คือ

- 1) กลุ่มมีการปฏิบัติที่เป็นเลิศ (best practices) ในการบริหารธุรกิจชุมชน³
- หรือ 2) กลุ่มหรือผู้นำกลุ่มมีความสนใจในระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ขั้นตอนที่สอง: การประยุกต์ใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

จะใช้วิธีวิจัยเชิงปฏิบัติการ โดยพยายามให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมให้มากที่สุด โดยมีระยะเวลาการดำเนินการตั้งแต่เดือน มกราคม – กันยายน 2546 กิจกรรมประกอบด้วย 2 ลักษณะคือ

³ กลุ่มนี้จะเน้นการปฏิบัติด้านการบริหารสมาชิก แรงงาน วัตถุดิบ การเงิน การตลาด การพัฒนาผลิตภัณฑ์และการจัดสวัสดิการ อยู่ในเกณฑ์สูงกว่าค่าเฉลี่ยของ 300 กลุ่ม

1) การประชุมเชิงปฏิบัติการ สามครั้ง สำหรับให้ผู้เข้าร่วมโครงการทุกคน ทั้งนักวิจัย ส่วนกลาง นักวิจัยภาคสนาม ที่ปรึกษาโครงการ และตัวแทนชุมชน รวมทั้งผู้เชี่ยวชาญจากต่างประเทศ ได้แลกเปลี่ยนความรู้ แนวคิด และประสบการณ์เกี่ยวกับระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่หนึ่ง จัดขึ้นเมื่อวันที่ 27-29 มกราคม 2546 ที่หมู่บ้านสันติสุข ตำบลนาโง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดยโสธร มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างความเข้าใจในหลักการของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่สอง จัดขึ้นเมื่อวันที่ 3-4 พฤษภาคม 2546 ที่วัดมะกรูด ตำบลม่วงงาม อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา มีวัตถุประสงค์เพื่อติดตามรูปแบบการแลกเปลี่ยนที่ทดลองใช้

การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่สาม จัดขึ้นเมื่อวันที่ 5-7 กันยายน 2546 ที่วัดไผ่ล้อม อำเภอเมือง จังหวัดตราด มีวัตถุประสงค์เพื่อสรุปผลการดำเนินงานที่ผ่านมา

2) กิจกรรมในพื้นที่ ประกอบด้วยหลายส่วน ดังนี้

ผู้นำชุมชนหรือผู้นำกลุ่มที่เข้าร่วมการประชุมเชิงปฏิบัติการนำประสบการณ์และความรู้ที่ได้จากการประชุมถ่ายทอดให้แก่สมาชิก แลกเปลี่ยนความคิดเห็น โดยให้สมาชิกมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจ มีการเก็บข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลรายรับรายจ่ายของครัวเรือนสมาชิกแต่ละคน เพื่อให้สมาชิกในชุมชนได้วิเคราะห์สภาพทางเศรษฐกิจสังคมของตนและชุมชน ตลอดจนให้สมาชิกมีส่วนร่วมในการออกแบบระบบแลกเปลี่ยนที่เหมาะสมกับชุมชนเพื่อบรรลุเป้าหมายชุมชนเข้มแข็ง

ในส่วนของนักวิจัยจะลงพื้นที่เพื่อทำความเข้าใจสภาพสังคมและเศรษฐกิจของชุมชน สังเกต แลกเปลี่ยนความคิดเห็น และให้คำปรึกษาแก่กลุ่มธุรกิจชุมชน ในบางครั้ง นักวิจัยจะใช้เวลาเล่นเกมเป็นสื่อกลางในการทำความเข้าใจเรื่องระบบแลกเปลี่ยนชุมชนให้แก่สมาชิกในชุมชนที่ไม่มีโอกาสเข้าร่วมการประชุมเชิงปฏิบัติการ สนับสนุนให้กลุ่มต่างๆ มีการเยี่ยมชมศึกษางานระหว่างกลุ่ม โดยจะมีการนำผลและบทเรียนที่ได้ในภาคสนามไปวิเคราะห์และนำเสนอในการประชุมเชิงปฏิบัติการแต่ละครั้ง เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและปรับแนวทางในการปฏิบัติต่อไป

ขั้นตอนที่สาม: การสร้างตัวบ่งชี้และการเก็บข้อมูลการพัฒนาและผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่มีต่อชุมชน

การสร้างตัวบ่งชี้และการเก็บข้อมูลขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการนำระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมาใช้ในชุมชนนั้นๆ แต่ละชุมชนหรือกลุ่มธุรกิจชุมชนอาจมีตัวบ่งชี้ที่ต่างกันเนื่องจากวัตถุประสงค์และรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนอาจต่างกันระหว่างกลุ่ม วิธีการสร้างตัวบ่งชี้ที่ดีที่สุดคือการให้ชุมชนตั้ง ใจทบทวนและวัตถุประสงค์ของการมีระบบแลกเปลี่ยนชุมชนของตนให้

ชัดเจนและร่วมกันพัฒนาตัวบ่งชี้ที่สะท้อนถึงการบรรลุวัตถุประสงค์ของชุมชน รวมทั้งให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการเก็บข้อมูลและวิเคราะห์ผลด้วย

ตัวอย่างตัวบ่งชี้ ได้แก่

1. จำนวนสมาชิกที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง สะท้อนความสนใจและการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน
2. การเพิ่มความหลากหลายของชนิดสินค้าท้องถิ่นที่นำมาแลกเปลี่ยน สะท้อนการเปลี่ยนแปลงศักยภาพในการผลิตหรือการใช้ประโยชน์จากสิ่งที่มีในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น
3. การเพิ่มขึ้นของปริมาณการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการในชุมชนต่อเดือน สะท้อนการพึ่งพาการผลิตในชุมชนเองมากขึ้น
4. มีการผลิตสินค้าตรงกับความต้องการมากขึ้น สะท้อนการพัฒนาศักยภาพในการพึ่งตนเองมากขึ้น
5. สมาชิกมีความสามารถในการออมเงินบาทเพิ่มมากขึ้น สะท้อนการมีฐานะทางเศรษฐกิจของสมาชิกเพิ่มขึ้น
6. มีความไว้วางใจกัน เอื้ออาทรกัน พึ่งพาอาศัยกันมากขึ้น สะท้อนการเพิ่มขึ้นของทุนทางสังคม
7. มีการแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ในชุมชนมากขึ้น สะท้อนการพัฒนาชุมชนบนพื้นฐานความรู้
8. สมาชิกปฏิบัติตามกฎกติกาหรือสัญญาประชาคมมากขึ้น สะท้อนความเข้มแข็งของชุมชน
9. ลดช่องว่างทางเศรษฐกิจและสังคมภายในชุมชนและระหว่างชุมชนได้มากขึ้น สะท้อนความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจและสังคม การมีอำนาจต่อรองทางการเมืองเพิ่มมากขึ้น
10. มูลค่าสินค้า (ที่แลกเปลี่ยนในชุมชน) ที่ผลิตจากของเหลือใช้ หรือผลผลิตส่วนเกินที่ตลาดไม่ต้องการ สะท้อนการสร้างมูลค่าเพิ่มให้แก่วัตถุดิบในชุมชน และผลผลิตส่วนเกิน

ขั้นตอนที่สี่: การวิเคราะห์ผล

การวิเคราะห์ผลประกอบด้วยสองส่วน ส่วนที่หนึ่ง คือการวิเคราะห์การเกิดระบบ รูปแบบและเงื่อนไขของการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ส่วนที่สอง คือการวิเคราะห์ผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่มีต่อสมาชิกและชุมชน

(1) การวิเคราะห์การเกิดระบบ รูปแบบและเงื่อนไขของการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เพื่อตอบคำถามว่า ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเกิดขึ้นได้ภายใต้เงื่อนไขใด การวิจัยจะใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์สถาบัน (Institutional Economics) เป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์ ภายใต้กรอบทฤษฎีดังกล่าว ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนถือเป็นสถาบันที่ประกอบด้วยองค์กรและกติกา องค์กร

(organization) ประกอบด้วย คณะทำงานหรือหน่วยงานกลางที่กำกับดูแลระบบแลกเปลี่ยนของชุมชน และสมาชิกที่เข้าร่วมระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ส่วนกติกา เป็นเครื่องมือกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกในกลุ่มระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เช่น กติกาในการเข้าเป็นสมาชิก กติกาในการใช้บัตรแลกเปลี่ยน เป็นต้น

สถาบันหรือระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากระบบสูงกว่าต้นทุนของการเกิดระบบนี้ ประโยชน์และต้นทุนจะมีทั้งระดับปัจเจกบุคคล (สมาชิกแต่ละคน) และระดับกลุ่ม

ในระดับปัจเจกบุคคล สมาชิกที่เข้าร่วมจะพิจารณาประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ เช่น การได้รู้จักสัมพันธ์กับสมาชิกคนอื่นๆ ในกลุ่ม การลดปัญหาหนี้สินเนื่องจากสามารถลดการใช้เงินบาทและออมเงินบาทได้ ส่วนต้นทุนของปัจเจกบุคคล ได้แก่ ความยุ่งยากในการเรียนรู้ระบบใหม่ เช่น ในแง่ของการเป็นผู้ใช้ระบบนี้จะต้องมีความรู้ที่สมาชิกคนใดในชุมชนยอมรับการใช้บัตรชุมชน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมี ต้นทุนค่าเสียโอกาสของการใช้ระบบแลกเปลี่ยน คือ การรับสินค้าหรือบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนแทนเงินบาทจึงไม่สามารถนำเงินบาทที่ส่วนนี้ไปซื้อสินค้านอกพื้นที่ได้

ด้วยเหตุนี้ การยอมรับหรือไม่ยอมรับระบบแลกเปลี่ยนชุมชน จึงขึ้นอยู่กับว่าสมาชิกจะเห็นประโยชน์และต้นทุนหรือข้อจำกัดของระบบอย่างไร นอกจากนี้ ยังขึ้นอยู่กับว่า มีสินค้าจำเป็นที่ผ่านระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมากน้อยเพียงใด ถ้าเป็นสัดส่วนสูง การใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะช่วยออมเงินบาทได้มาก สมาชิกก็อาจยินดีเข้าร่วมในระบบ แต่ถ้าเป็นสัดส่วนน้อย ออมเงินบาทได้น้อย สมาชิกอาจไม่มีแรงจูงใจมากพอในการเข้าร่วม เป็นต้น

ในระดับกลุ่ม ประโยชน์จากระบบแลกเปลี่ยนชุมชน คือ การสร้างทุนทางสังคมในหมู่สมาชิก ให้มีการรู้จักสัมพันธ์กันมากยิ่งขึ้น เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในชุมชน ทำให้มีแรงจูงใจใช้สิ่งที่มีอยู่ในชุมชนเพื่อผลิตและแลกเปลี่ยนเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน การที่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่ได้ผูกมัดกับตลาดภายนอกและค่าเงินบาทซึ่งผันผวนตามสภาวะการณ์ของระบบเศรษฐกิจใหญ่ของประเทศและเศรษฐกิจโลก ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงเป็นภูมิคุ้มกันความเสี่ยงทางเศรษฐกิจให้แก่ชุมชน การเป็นกลุ่มธุรกิจชุมชน การออกบัตรแลกเปลี่ยนชุมชน อาจทำให้สมาชิกหันมาบริโภคสินค้าและบริการของชุมชนมากขึ้น ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้น กลุ่มธุรกิจชุมชนสามารถลดความจำเป็นที่ต้องมีเงินบาทไว้เป็นเงินทุนหมุนเวียนในการซื้อวัตถุดิบจากสมาชิก

ต้นทุนของกลุ่ม คือ ต้นทุนการบริหารจัดการ กำกับดูแลระบบ ต้นทุนนี้จะต่ำถ้ากลุ่มมีทุนทางสังคม รักใคร่สามัคคี มีความซื่อสัตย์ไว้น้ำใจเกื้อกูลกันอยู่ก่อนแล้ว ประสิทธิภาพของกลุ่มจะมีผลต่อความยากง่ายในการเรียนรู้ระบบใหม่ เช่น กลุ่มที่มีประสิทธิภาพการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน

หรือมีร้านค้าชุมชน ก็จัดการบริหารจัดการหรือพัฒนาระบบได้ง่าย กลุ่มที่เคยมีวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานก็อาจพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนแรงงานขึ้นมาอีกครั้งได้ไม่ยากนัก

หากสมาชิกแต่ละคนหรือปัจเจกบุคคลคำนึงถึงประโยชน์ของชุมชนด้วย ก็มีแนวโน้มที่จะยอมรับและเข้าร่วมระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมากกว่าผู้ที่ไม่คำนึงถึงประโยชน์ของชุมชน ทำให้ระบบแลกเปลี่ยนในชุมชนลักษณะนี้พัฒนาขึ้นได้ง่ายกว่า

การเพิ่มจำนวนสมาชิกอาจช่วยเพิ่มประโยชน์จากการมีสินค้าหลากหลาย มีการยอมรับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในวงกว้างขึ้น เป็นแรงจูงใจให้สมาชิกเข้ามาร่วมมากขึ้น แต่จำนวนสมาชิกที่เพิ่มมากขึ้นก็อาจเพิ่มต้นทุนในการบริหารจัดการด้วย เนื่องจากการบริหารจัดการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนต้องการความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันในกลุ่มสมาชิกและความไว้วางใจกัน หากต้นทุนจากการมีสมาชิกเพิ่มมากกว่าประโยชน์ที่กลุ่มได้รับ กลุ่มก็จะไม่ขยายจำนวนสมาชิก แต่หากเพิ่มประโยชน์มากกว่าต้นทุน กลุ่มก็อาจขยายจำนวนสมาชิกได้

นั่นคือ ปัจจัยใดๆ ที่มีผลช่วยเพิ่มประโยชน์ และลดต้นทุนการบริหารจัดการจะช่วยให้เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ เช่น การมีระบบสื่อสารของชุมชนจะช่วยลดต้นทุนข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับความต้องการสินค้าของสมาชิก เป็นต้น ในทางตรงข้าม ปัจจัยที่เพิ่มต้นทุน เช่น การห้ามปรามของภาครัฐ ที่ทำให้สมาชิกขาดความไว้วางใจในระบบ ทำให้รู้สึกว่าระบบมีความเสี่ยง ก็จะทำให้ระบบล้มเหลวได้ ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงของปัจจัยอื่นๆ และกฎกติกาที่เป็นเงื่อนไขภายนอกก็สามารถมีผลต่อระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้

อย่างไรก็ตามคณะผู้วิจัยมีข้อสังเกตเพิ่มเติมว่าการใช้กรอบเศรษฐศาสตร์สถาบันในการวิเคราะห์พฤติกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนในประเทศไทยก็มีข้อจำกัดด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์ทั้งหมดมิได้ตั้งอยู่บน “ประโยชน์” ที่ชุมชนและ/หรือสมาชิกได้รับ เมื่อเปรียบเทียบกับต้นทุนแต่เพียงอย่างเดียว เพราะระบบคิดดังกล่าวมีรากฐานคิดของสังคมตะวันตกที่เป็นประโยชน์ต่างตอบแทน และการค้ำค้ำเป็นหลัก ในสังคมที่นิยมการให้และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันอยู่ด้วย การคำนึงถึง “ประโยชน์” (ค่าตอบแทน) และต้นทุนในความหมายที่จำกัด อาจจะไม่สะท้อนความจริงทั้งหมดได้ แต่ทั้งนี้จะต้องยอมรับว่า การใช้กรอบความคิดดังกล่าวเพื่อประโยชน์ในการวิเคราะห์ในลักษณะที่ไม่เคร่งครัดนัก อาจจะมีผลทำให้สามารถเข้าใจเหตุผลของการเกิดกลุ่มและไม่เกิดกลุ่มได้ในระดับหนึ่ง แต่ไม่ทั้งหมด ประเด็นนี้จึงเป็นประเด็นที่ผู้อ่านควรได้ทำความเข้าใจไว้แต่เริ่มต้น เพื่อลดปัญหาความขัดแย้งที่อาจจะมีอยู่ในภายหลังโดยไม่จำเป็น

(2) การวิเคราะห์ผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่มีต่อชุมชน

แม้ว่าการวิเคราะห์ผลต่อชุมชนขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการมีระบบแลกเปลี่ยนชุมชนของแต่ละกลุ่มดังที่ระบุแล้ว แต่กรอบกว้างๆ ที่ใช้ในการวิเคราะห์ คือ กรอบเศรษฐกิจพอเพียงและการพัฒนาอย่างยั่งยืน

หลักการเศรษฐกิจพอเพียงสำหรับกลุ่มธุรกิจชุมชนมี 9 ประการ คือ

1. ใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมแต่มีราคาถูกลง
2. ใช้ทรัพยากรทุกชนิดอย่างประหยัด
3. เน้นการจ้างงานเป็นหลักและไม่ใช้เครื่องจักรแทนแรงงานคนโดยไม่จำเป็น ยกเว้นจะทำให้ผลผลิตด้อยคุณภาพ
4. มีขนาดการผลิตที่สอดคล้องกับความสามารถในการจัดการ
5. ไม่โลภจนเกินไปหรือเน้นทำกำไรระยะสั้นเป็นหลัก
6. ซื่อสัตย์สุจริต ไม่เอารัดเอาเปรียบผู้บริโภค แรงงานและผู้จัดจำหน่ายวัตถุดิบ
7. มีการผลิตที่หลากหลาย หรือปรับเปลี่ยนการผลิตให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาด
8. เน้นการบริหารความเสี่ยงต่ำโดยใช้เงินทุนภายในเป็นหลัก
9. เน้นการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นและผลิตเพื่อจำหน่ายในตลาดท้องถิ่นก่อน ที่เหลือจึงส่งออกในภูมิภาคในประเทศและต่างประเทศ ตามลำดับ

หลักการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพื่อชุมชนเข้มแข็งมีองค์ประกอบสี่ประการ คือ

1. การพัฒนาทุนมนุษย์
2. การพัฒนาทุนทางสังคม
3. การพัฒนาทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
4. การพัฒนาทุนทางวัตถุ

การพัฒนาทุนทั้งสี่ประการจะเพิ่มศักยภาพในการพัฒนากลุ่มหรือชุมชนอย่างยั่งยืน ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะพัฒนาทุนมนุษย์โดยการพัฒนาความรู้ความสามารถในการบริหารจัดการด้านการแลกเปลี่ยน การทำบัญชี พัฒนาคิดวิเคราะห์เพื่อส่วนรวม พัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น และพัฒนาความคิดในการพึ่งพาตนเอง ช่วยสร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิดในชุมชนซึ่งเป็นทุนทางสังคม ช่วยออมเงินบาทซึ่งช่วยการพัฒนาทุนทางวัตถุได้จากการออม การแลกเปลี่ยนชุมชนที่ทำให้มีการนำผลผลิตในธรรมชาติของชุมชนมาแลกเปลี่ยน มีส่วนช่วยให้สมาชิกในชุมชนเห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนและธรรมชาติ ทำให้เกิดความห่วงใยและต้องการที่จะรักษาธรรมชาติไว้ซึ่งเป็นการรักษาและพัฒนาทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

1.4 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้รูปแบบและผลที่เกิดจากการปฏิบัติของระบบเงินตราชุมชนในต่างประเทศ เทียบกับวิชาการ แนวคิด ทฤษฎี รูปแบบที่ควรจะนำมาใช้ในประเทศไทย ความสัมพันธ์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกับผลกระทบต่อเศรษฐกิจมหภาคของไทย แนวทางการปรับปรุงกฎหมายที่เป็นอุปสรรคและแนวทางการกระจายอำนาจการคลังสู่ท้องถิ่น

2. ได้สื่อและวิทัศน์เพื่อเผยแพร่ในวงกว้างและเพื่อใช้ในการแลกเปลี่ยนความรู้กับชุมชน
3. ได้ความรู้ต่อยอดของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนที่ได้จากการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนของตนเอง
4. สร้างความเข้มแข็งและความสามารถในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของชุมชนที่มีระบบแลกเปลี่ยนของตนเองให้เพิ่มมากขึ้น
5. สร้างบุคลากรในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น ให้เป็นนักบริหารจัดการทางการเงินและเป็นผู้ดำเนินการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน
6. เกิดเครือข่ายระบบแลกเปลี่ยนชุมชนระหว่างประเทศไทยร่วมด้วยเพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้และแก้ไขปัญหาร่วมกันระหว่างประเทศในระยะยาว

1.5 องค์ประกอบของรายงาน

โครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง จะมีผลผลิตเป็นงานวิจัยสี่ฉบับ

ฉบับที่ 1 เป็นการสังเคราะห์ผลการวิจัยและพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยนเพื่อการพึ่งตนเอง กล่าวถึงความเป็นมาและภาพรวมของโครงการ การสังเคราะห์ผลการศึกษจากภาคสนามในกรณีของประเทศไทย เงื่อนไขของการเกิดและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน รูปแบบและปัจจัยกำหนดรูปแบบ ผลและข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เปรียบเทียบระบบในต่างประเทศกับการประยุกต์ใช้ในประเทศไทย บทเรียน ข้อเสนอแนะและแนวทางในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย ตลอดจนข้อเสนอแนะในเชิงนโยบายของประเทศในเบื้องต้น

ฉบับที่ 2 เสนอแนวคิดและประสบการณ์ของระบบการแลกเปลี่ยนท้องถิ่นและเงินตราชุมชนกล่าวถึงประสบการณ์ในต่างประเทศ บทเรียนจากต่างประเทศเทียบกับประสบการณ์ของไทย ความสัมพันธ์ในเรื่องการกระจายอำนาจเศรษฐกิจและการเมือง เศรษฐกิจและวิสาหกิจชุมชน ความเข้มแข็งของชุมชน โดยมีระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นแกนกลางของการวิเคราะห์ ประเด็นสุดท้ายเป็นการศึกษาด้านกฎหมายของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

ฉบับที่ 3 รายงานภาคสนาม กล่าวถึงรายละเอียดของการดำเนินการศึกษาวิจัยภาคสนาม ลักษณะและกิจกรรมการแลกเปลี่ยนชุมชนของกลุ่มต่างๆ ที่เข้าร่วมโครงการ ทั้งกลุ่มที่สำเร็จและไม่สำเร็จ ข้อสังเกตจากภาคสนามและบทวิเคราะห์ปัญหาและศักยภาพของกลุ่มต่างๆ การสังเคราะห์ผลในภาพรวมจะปรากฏในรายงานฉบับที่ 1

ฉบับที่ 4 เป็นรายงานกรณีศึกษาการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน 25 กลุ่ม ประกอบด้วยกลุ่มที่เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน และกลุ่มที่ไม่เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

รายงานฉบับนี้ เป็นการสังเคราะห์ผลการวิจัยและพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยนเพื่อการพึ่งตนเอง จากการศึกษาในพื้นที่ทั่วประเทศ บทที่ 1 กล่าวถึงความเป็นมาและภาพรวมของโครงการ บทที่ 2 กล่าวถึงรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นในพื้นที่ต่างๆ บทที่ 3 สังเคราะห์เงื่อนไขของการเกิดและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย รวมถึงปัจจัยที่กำหนดรูปแบบของระบบ บทที่ 4 สังเคราะห์ผลและข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน บทที่ 5 ซึ่งเป็นบทสุดท้ายจะสรุปบทเรียนการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย เปรียบเทียบระบบเงินตราชุมชนในต่างประเทศกับการประยุกต์ใช้ในประเทศไทย ความรู้ต่อยอดของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน บทเรียน ข้อเสนอแนะและแนวทางในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย ตลอดจนข้อเสนอแนะในเชิงนโยบายของประเทศในเบื้องต้น

บทที่ 2

กลุ่มที่เข้าร่วมและรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น

2.1 กลุ่มที่เข้าร่วมโครงการ

ตลอดระยะเวลาของการศึกษาภาคสนาม 10 เดือน (มกราคมถึงตุลาคม 2546) จำนวนกลุ่มที่นักวิจัยลงพื้นที่และเข้าร่วมการประชุมเชิงปฏิบัติการมีทั้งสิ้นประมาณ 40 กลุ่มทั่วประเทศ ในเบื้องต้นโครงการคัดเลือกกลุ่มธุรกิจชุมชนเข้าร่วมโครงการ 24 กลุ่ม แต่ภายหลังมีกลุ่มอื่นๆ สนใจเข้าร่วมหรือสังเกตการณ์อีกเป็นจำนวนมาก ในขณะที่บางกลุ่มก็ไม่ได้สนใจโครงการอย่างต่อเนื่อง ลักษณะโดยรวมของกลุ่มส่วนใหญ่เป็นกลุ่มในชุมชนชนบท และเป็นกลุ่มธุรกิจชุมชนหรือเป็นกลุ่มที่มีกิจกรรมการผลิต การอบรมทรัพย์สิน แต่กลุ่มเหล่านี้มีระดับการพัฒนาและความสำเร็จของกลุ่มแตกต่างกัน

กลุ่มทั้งหมดสามารถจำแนกได้ตามผลการดำเนินโครงการคือ กลุ่มที่มีการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแล้ว 15 กลุ่ม กลุ่มที่อยู่ในระหว่างการพัฒนาแนวคิด 10 กลุ่ม กลุ่มเป้าหมายในภาคตะวันออกที่มีศักยภาพ 9 กลุ่ม ที่เหลือเป็นเพียงผู้สังเกตการณ์และไม่ได้เข้าร่วมโครงการอย่างต่อเนื่อง

ในระยะเวลา 10 เดือนของการศึกษาภาคสนามนั้นสี่เดือนแรกจะเป็นช่วงเวลาของการทำความเข้าใจแนวคิด หลักการและแนวปฏิบัติซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญก่อนข้างยากและต้องใช้เวลา กลุ่มที่มีการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน (นอกจากกลุ่มที่ใช้เบี้ยหรือบุญกุศลชุมและกลุ่มผู้ผลิตกรรณกและหัวกรรณกจะนะซึ่งเป็นกลุ่มที่เกิดขึ้นก่อนโครงการวิจัยนี้)จึงมีระยะเวลาดังแต่เริ่มดำเนินการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพียงประมาณ 3-6 เดือน การเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในที่นี้ จึงไม่ได้หมายถึงความยั่งยืนของระบบ

กลุ่มที่มีการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแล้ว ประกอบด้วย

กทม. ได้แก่ - กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา เขตประเวศ

ภาคกลาง ได้แก่ - กลุ่มทอผ้าบ้านวังทอง จ.สุพรรณบุรี

ภาคเหนือ ได้แก่ - กลุ่มบ้านเขาน้อย จ.พิจิตร

ภาคใต้ ได้แก่ - กลุ่มผู้ผลิตกรรณกและหัวกรรณก จ.สงขลา

- เครือข่ายเศรษฐกิจชุมชน จ.นครศรีธรรมราช

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่

- กลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ จ.มุกดาหาร

- กลุ่มเกษตรอินทรีย์ จำกัด จ.นครราชสีมา

- กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านสันติสุข อ.กุดชุม จ.ยโสธร

- กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านโคกกลาง อ.กุฉุข จ.ยโสธร
- กลุ่มเกษตรกรชัยอนุดหนองขอ บ้านกุคหิน อ.กุฉุข จ.ยโสธร
- ศูนย์การเรียนรู้พลังชุมชน ด.ห้วยบง จ.ชัยภูมิ
- กลุ่มเยาวชนฮักคั่นน้ำชี จ.ชัยภูมิ
- กลุ่มบ้านวังคอตัง จ.ชัยภูมิ

กลุ่มจากบ้านสันติสุขอำเภอกุฉุขเป็นกลุ่มต้นแบบในการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งแรก

2.2 รูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นภายใต้โครงการ มีสองประเภท คือระบบแลกเปลี่ยนภายในชุมชนและระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน

2.2.1 ระบบแลกเปลี่ยนภายในชุมชน มี สามรูปแบบ คือ ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าระบบที่ใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน และระบบการหักบัญชี

ก. ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรง

เป็นระบบที่สมาชิกสามารถนำสิ่งของมาแลกเปลี่ยนกับสิ่งของกันโดยตรง สินค้าที่ใช้แลกเปลี่ยนส่วนใหญ่เป็นพืชผักอาหาร การจัดใช้รูปแบบง่าย ๆ เป็นตลาดนัดแลกเปลี่ยนชุมชน อาจทำการแลกเปลี่ยนกันที่ลานหรือศาลา วัด ศาลาของศูนย์เรียนรู้ชุมชน เป็นต้น บางกลุ่มอาจมีกระดานข่าวแจ้งว่าใครจะนำสินค้าอะไรมาแลกเปลี่ยนหรือต้องการอะไร บางกลุ่มที่จัดร่วมกันหลายหมู่บ้านจะใช้วิธีส่งข่าวถึงการทางโทรศัพท์ โดยมีแกนนำกลุ่มเป็นผู้ประสานงาน บางกลุ่มจะกำหนดการจัดตลาดนัดเป็นประจำทุกเดือน บางกลุ่มใช้วิธีนัดเป็นครั้ง ๆ ไปตามความสะดวกของสมาชิก

กลุ่มที่จัดการแลกเปลี่ยนโดยตรง เช่น กลุ่มบ้านวังคอตัง จ.ชัยภูมิ ศูนย์การเรียนรู้พลังชุมชน ด.ห้วยบง จ.ชัยภูมิ กลุ่มเยาวชนฮักคั่นน้ำชี จ.ชัยภูมิ กลุ่มบ้านเขาน้อย จ.พิษณุโลก

ข. ระบบที่ใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน

มีการสร้างบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนใช้เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน มีลักษณะทำงานเป็นหน่วยกลางดูแลการออกบัตร การหมุนเวียนและการใช้บัตร ได้แก่

- (1) กลุ่ม อ.กุฉุข จ.ยโสธร (ระบบ “บุญกุฉุข”) ประกอบด้วย
 - กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านสันติสุข อ.กุฉุข จ.ยโสธร
 - กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านโคกกลาง อ.กุฉุข จ.ยโสธร
 - กลุ่มเกษตรกรชัยอนุดหนองขอ อ.กุฉุข จ.ยโสธร
- (2) กลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ จ.มุกดาหาร (ระบบ “ทุน”)
- (3) กลุ่มเกษตรอินทรีย์ จำกัด อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา (ระบบ “ใจ”)

ระบบ “บุญกุศล” ที่บ้านสันติสุขมีสมาชิก 23 ครอบครัว บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนมีหน่วยที่เรียกว่า “บุญ” บริหารงานโดยมีคณะทำงานบุญกุศล คณะทำงานบุญกุศลจะเป็นผู้ออกบุญให้ 100 บุญต่อครัวเรือน สมาชิกสามารถใช้บุญคู่กับเงินบาทได้ โดยมีการสำรวจการใช้บุญเป็นระยะ และต้องส่งบุญคืนภายในระยะเวลาที่กำหนด การแลกเปลี่ยนสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาตามความพอใจของกลุ่มแลกเปลี่ยน มีการจัดตลาดนัดชุมชนเป็นกิจกรรมเสริม

ระบบ “ทุน” มีสมาชิก 18 คน บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนทำด้วยกระดาษอย่างง่ายมีหน่วยเรียกว่า “ทุน” มีคณะกรรมการกลางดูแล มีเยาวชนสามคนเป็นฝ่ายประสานงานและบันทึกข้อมูล คณะกรรมการเป็นผู้ออก “ทุน” ให้ 10 ทุนต่อคน สามารถใช้ “ทุน” ร่วมกับเงินบาทได้ และมีการจัดตลาดนัดชุมชนและแผงขายสินค้าของกลุ่มสมาชิก

ระบบ “ใจ” มีสมาชิก 10 คน การดำเนินการมีคณะกรรมการกลางดูแลโดยสมาชิกรับข้าวและมูลสัตว์มอบให้กลุ่มเพื่อแลก “ใจ” ที่เป็นบัตรที่คัดแปลงจากบัตรโทรศัพท์ที่ใช้แล้ว สมาชิกสามารถใช้ “ใจ” ร่วมกับเงินบาทได้ โดยชำระเงินบาทสำหรับส่วนของต้นทุนสินค้า และชำระ “ใจ” สำหรับส่วนของกำไรหรือแรงงาน

ค. ระบบแลกเปลี่ยนโดยมีการหักบัญชี

การหักบัญชีมีการลงรายการรับ รายการจ่ายและยอดคงเหลือสำหรับสมาชิกแต่ละคน กลุ่มที่ใช้ เกิดขึ้นกับการแลกเปลี่ยนผ่านร้านค้าชุมชนซึ่งใช้ “บาท” เป็นหน่วยทางบัญชี เนื่องจากร้านค้าชุมชนมีการซื้อขายสินค้าอื่นๆ กับภายนอกด้วยเงินบาท จึงเป็นการสะดวกกว่าที่จะมี “บาท” เป็นหน่วยทางบัญชีเพียงหน่วยเดียว ในการแลกเปลี่ยน สมาชิกจะเอาสินค้าของตนมาแลกกับสินค้าในร้านค้าชุมชน แล้วทางร้านลงบัญชีรับจ่ายไว้ อาจชำระส่วนที่ขาดเหลือเป็นเงินบาทในทันที หรือหักบัญชีค้างไว้

กลุ่มที่แลกเปลี่ยนโดยการหักบัญชี ได้แก่

กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา กรุงเทพมหานคร สมาชิกทำชาลาเป่า ขนมและอาหารที่หลากหลาย หรือมาช่วยทำงานในกลุ่มแลกกับสินค้าที่ร้านค้าชุมชน

กลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรงนก จ.สงขลา สมาชิกแลกกรงนกที่ประกอบขึ้นกับวัสดุอุปกรณ์หรือสินค้าในร้านค้าชุมชน กลุ่มจะนำหัวกรงนกและกรงนกไปจำหน่ายในชุมชนและภายนอกชุมชนต่อไป

กลุ่มทอผ้าบ้านวังทอง จ.สุพรรณบุรี สมาชิกนำผ้าทอมาแลกกับเส้นไหมประดิษฐ์และสินค้าอุปโภคบริโภคในร้านค้าชุมชน ที่กลุ่มรับซื้อสินค้าบางอย่างมาจากกลุ่มเครือข่าย

2.2.2 เปรียบเทียบระบบแลกเปลี่ยนในชุมชน 3 ระบบ

ก. ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้า เกิดขึ้นได้ง่ายที่สุดเนื่องจากต้นทุนการบริหารจัดการต่ำที่สุด ระบบไม่ซับซ้อน และมีความยืดหยุ่น ไม่มีกฎเกณฑ์มากมาย เป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนเดิมของชุมชน ส่วนใหญ่จะไม่มี การคิดหนี้สิน ยกเว้นบางกรณีอาจมีการนำสินค้าไปก่อนแล้วค่อยนำสินค้าอื่นมาแลกเปลี่ยนในภายหลัง ข้อดีอีกประการหนึ่งของการแลกเปลี่ยนโดยตรง คือ กิจกรรมการแลกเปลี่ยนของกลุ่มสามารถเกิดขึ้นได้แม้ชุมชนจะไม่มีทุนทางสังคมมากนัก เพียงแค่สมาชิกต้องการแลกเปลี่ยน ผลคือ ระบบนี้ทำให้สมาชิกได้รู้จักใกล้ชิดกันมากขึ้น

ข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าเกิดขึ้นในกรณีที่ความต้องการไม่ตรงกัน ณ จุดเวลานั้น เช่น การแลกเปลี่ยนโดยสารรถมอเตอร์ไซด์กับอาหาร จำเป็นที่สมาชิกจะต้องรู้จักไว้ใจกันจึงจะยอมให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง “ได้รับ” ก่อน ข้อจำกัดที่พบอีกประการหนึ่ง คือกรณีเกิดวิกฤติ เช่น ภัยแล้ง ทำให้ผลผลิตที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนเสียหาย ในกรณีเช่นนี้ระบบแลกเปลี่ยนโดยใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนหรือระบบหักบัญชีและการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนจะสามารถช่วยลดปัญหาความต้องการที่ตรงกันในเวลาที่กำหนดได้

ข. ระบบหักบัญชี มีกลุ่มที่ใช้ระบบนี้เป็นจำนวนน้อย เนื่องจากชาวบ้านทั่วไปยังไม่คุ้นเคยกับระบบลงบัญชี จึงเหมาะกับกลุ่มที่มีความคุ้นเคยกับระบบบัญชี เช่น ร้านค้าชุมชน อีกทั้งยังเป็นระบบซื้อขายเชื่อใจกันว่าจะมีการหักบัญชี จำเป็นต้องมีความเอื้ออาทรไว้วางใจกันสูงหรือมีข้อมูลว่าจะมีโอกาสได้รับการชำระหนี้คืน ระบบนี้ใช้ได้ดีกับการแลกเปลี่ยนวัตถุดิบกับสินค้า ซึ่งทั้งสองฝ่ายจะต้องพึ่งพากัน ผู้ใช้วัตถุดิบจำเป็นต้องขายสินค้าและผู้จำหน่ายสินค้าจำเป็นต้องทำให้เกิดการผลิต ระบบนี้มีข้อดีที่มีการคิดต้นทุนในการบริหารจัดการไว้ที่ร้านค้าชุมชนแล้ว ทำให้ระบบสามารถดำเนินไปได้อย่างราบรื่น ไม่ต้องประสบปัญหาที่เนื่องมาจากการมีต้นทุนในการบริหารจัดการ นอกจากนั้นระบบนี้ยังสามารถเป็นระบบที่ใช้เชื่อมต่อกับระบบการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ซึ่งจะช่วยให้เสริมความเข้มแข็งให้แก่ระบบการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนด้วย เนื่องจากจะช่วยเพิ่มทางเลือกในการมีสินค้าที่สามารถบริการชุมชนได้มากยิ่งขึ้น

ค. ระบบที่ใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน จะอยู่กึ่งกลางระหว่างสองระบบที่กล่าวมาแล้ว เนื่องจากใช้ง่ายกว่าระบบหักบัญชีเพราะสมาชิกแต่ละคนไม่ต้องจัดการบัญชีและได้รับบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นหลักฐานสำหรับการชำระหนี้ มีความสะดวกในการแลกเปลี่ยนมากกว่าระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้า เพราะไม่ต้องรอความต้องการสินค้าตรงกันในขณะที่นั้น การกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนขึ้นกับความพอใจระหว่างสมาชิกที่แลกเปลี่ยนกัน อีกทั้งบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนยังสามารถพกพาได้ แต่ระบบที่ใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยนจะมีต้นทุนในการจัดการของหน่วยงานกลาง เช่น ในการกำหนดปริมาณบัตรชุมชน ดูแลให้บัตรมีการหมุนเวียน ไม่กระจุกตัวหรือสะสมอยู่ที่คนใดคนหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง การสะสมบัตรเกิดขึ้นกับสมาชิกที่ไม่สามารถผลิตสินค้ามา

แลกเปลี่ยนได้จึงไม่ยอมใช้บัตร หรือเกิดกับสมาชิกที่ผลิตได้มากแต่ไม่มีความต้องการสินค้าของ
คนอื่น

2.2.3 ระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน

ได้แก่ กลุ่มเพื่อน-เลี้ยว-เกลอ เกิดจากการร่วมมือระหว่างเครือข่ายศูนย์เรียนรู้พัฒนา
เศรษฐกิจชุมชน จ.นครศรีธรรมราช กลุ่มในจังหวัดสงขลา กระบี่ กรุงเทพมหานคร ชลบุรี
และศรีสะเกษ เป็นการแลกเปลี่ยนอาหารทะเลแปรรูปและมะพร้าวจากภาคใต้กับข้าวสาร
หอม กระเทียม จากภาคอีสานและภาคกลาง

ระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนเกิดจากความต้องการสินค้าที่ชุมชนท้องถิ่นของตนไม่
สามารถผลิตได้ กลุ่มตั้งอยู่บนหลักการเพื่อนช่วยเพื่อน มีการระดมทุนในการผลิตและกระจาย
สินค้า โดยแต่ละชุมชนสำรวจการผลิตและความต้องการของสมาชิกในชุมชน เพื่อรวบรวมสินค้า
จากสมาชิกและกระจายสินค้าที่แลกเปลี่ยนมาสู่สมาชิกโดยผ่านร้านค้าชุมชนของกลุ่ม

ระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนมีศักยภาพสูงที่จะแก้ไขปัญหาความขาดแคลนวัตถุดิบใน
การผลิตในกลุ่มจากกรุงเทพมหานคร แก้ไขปัญหาขาดแคลนข้าวในภาคใต้ หรือในกลุ่มอื่นๆ ที่อาจ
เกษตรผลิตข้าวได้แต่ประสบภัยแล้ง แต่การจัดการก็มีต้นทุนสูงเช่นกัน เนื่องจากต้องการข้อมูลช่อง
ทางการขนส่ง และการบริหารจัดการที่ดีเพื่อลดต้นทุนการเก็บรักษา เป็นต้น

ปัจจุบันกลุ่มเริ่มมีการแลกเปลี่ยนแล้วแต่ยังเป็นเพียงระยะเริ่มต้น

2.3 ตัวอย่างระบบแลกเปลี่ยนชุมชนของกลุ่มต่างๆ

กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านสันติสุข

อำเภอภูซำ จังหวัดยโสธร

เป็นกลุ่มแรกที่จัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแบบใช้บัตรแลกเปลี่ยนซึ่งเดิม เรียกว่า
“เบี้ยกุดชุม” หลังจากถูกกล่าวหาจากธนาคารแห่งประเทศไทยว่าทำผิดพระราชบัญญัติเงินตรา
พ.ศ.2501 จึงเปลี่ยนหน่วยเรียกบัตรแลกเปลี่ยนเป็น “บุญ”

กลุ่มบ้านสันติสุข เป็นกลุ่มที่มีทุนทางสังคมสูง ชุมชนเชื่อมั่นในแนวคิดพึ่งตนเอง
และต้องการนำแนวคิดสู่ภาคปฏิบัติแต่ยังไม่มีรูปแบบ จนกระทั่งเมื่อได้รับคำแนะนำช่วยเหลือจาก
อาสาสมัครต่างประเทศ กลุ่มจึงเห็นว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนน่าจะเป็นเครื่องมือในการพึ่งตนเอง
ได้ กลุ่มตัดสินใจเลือกระบบการใช้บัตรแลกเปลี่ยนเนื่องจากเห็นว่า เป็นระบบที่มีการใช้สะดวก
คล้ายการใช้เงินบาท ส่วนระบบลงบันทึกหักบัญชีไม่มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตของสมาชิกซึ่งไม่
คุ้นเคยกับการเขียนและลงบัญชี

กลุ่มมีคณะกรรมการบุญ บริหารและเก็บข้อมูลการใช้บุญ สมาชิก 23 ครัวเรือนได้รับบุญ
คนละ 100 บุญ และต้องส่งบุญคืนเมื่อครบกำหนด มีการจัดตลาดนัดชุมชนเพื่อให้สมาชิกได้ซื้อขาย

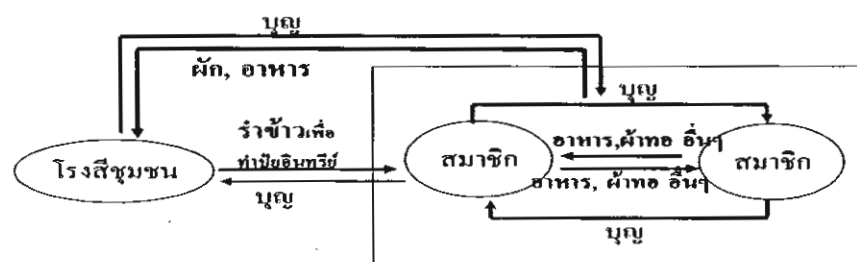
แลกเปลี่ยนสินค้าทุกสัปดาห์ ในระยะแรกการแลกเปลี่ยนยังไม่หลากหลายเนื่องจากสมาชิกยังไม่รู้ความต้องการของเพื่อนสมาชิกคนอื่นๆ สมาชิกบางคนเกรงว่าจะใช้บุญหมดไม่มีบุญคืนให้กลุ่มจึงไม่ยอมใช้บุญ กรรมการต้องทำความเข้าใจกับสมาชิก

ในปัจจุบัน กลุ่มมีการผลิตหลากหลายขึ้น สมาชิกบางรายลงทุนทำโรงเรือนเพาะเห็ด สินค้าที่แลกเปลี่ยนมีทั้งพืชผักที่ปลูก ปลา อาหาร ผักทอด

ปัจจุบันกลุ่มเชื่อมโยงกับโรงสีชุมชนชมรมรักษัธรรมชาติ บ้านนาไผ่ ซึ่งเป็นหมู่บ้านอยู่ติดกัน มีนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ ทุกเดือนโรงสีต้องเสียดำให้จ่ายประมาณ 10,000 บาท ในการจัดเตรียมอาหารสำหรับสมาชิกที่มาช่วยงาน (เป็นสวัสดิการหรือค่าจ้างที่ไม่เป็นตัวเงิน) โรงสีจึงเปิดให้สมาชิกใช้ “บุญ” มาซื้อ แกลบรำไปจากโรงสีเพื่อนำไปทำปุ๋ย แล้วโรงสีก็นำ “บุญ” ไปซื้ออาหาร พืชผักจากสมาชิก ทำให้ทั้งโรงสีและสมาชิกสามารถประหยัดค่าใช้จ่ายบาทได้

จึงเป็นประเด็นน่าสนใจติดตามผลว่าการเชื่อมโยงดังกล่าวส่งผลต่อชุมชนเพียงไร เนื่องจากเป็นโรงสีชุมชนขนาดใหญ่ มีสมาชิกกว่า 1,000 ราย และหากการแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นอย่างเต็มรูปแบบ มูลค่าการแลกเปลี่ยนเฉพาะส่วนที่เป็นอาหารของโรงสีและการหมุนเวียนของบุญจะสามารถสร้างมูลค่าการผลิตทางเศรษฐกิจในชุมชนคิดในหน่วยเงินบาทไม่น้อยกว่าประมาณ 10,000 บาทต่อเดือน

การใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยนมีต้นทุนในการบริหารจัดการ แต่ก็ก็เป็นระบบที่สมาชิกสามารถเรียนรู้กลไกการหมุนเวียนของระบบเศรษฐกิจได้ดี เมื่อกลุ่มมีขนาดใหญ่ขึ้น การจัดการจัดการจะซับซ้อนยุ่งยากมากขึ้น กลุ่มอาจต้องหาแนวทางจ่ายค่าตอบแทนให้แก่คณะทำงาน โดยอาจจ่ายเป็น “บุญ” ที่ได้มาจากการหักค่าธรรมเนียมจากสมาชิก เป็นต้น โดยวิธีนี้ระบบจะสามารถอยู่ได้ โดยไม่เป็นภาระหรือการเสียสละของคณะทำงานบุญมากเกินไป ในขณะที่เดียวสมาชิกได้รับประโยชน์ก็มีส่วนช่วยรับภาระต้นทุนการจัดการ

แผนภาพที่ 1 : ระบบบุญอุตสาหกรรม จ. ยโสธร

กลุ่มอนุเยาวชนฮักดันน้ำชี อ.หนองบัวแดง จ.ชัยภูมิ

เป็นกลุ่มอนุเยาวชนอายุไม่เกิน 12 ปีที่รวมกลุ่มเพื่ออนุรักษ์การอนุรักษ์ต้นน้ำชีซึ่งเป็นต้นน้ำอยู่ในพื้นที่ของหมู่บ้าน หมู่บ้านมีน้ำอุดมสมบูรณ์จึงปลูกพืชผักผลไม้ พืชไรได้ผลดี ผู้ใหญ่จึงมีกิจกรรมการผลิตด้านการเกษตรตลอดทั้งปี

การแลกเปลี่ยนเป็นกิจกรรมเสริมของกลุ่ม โดยเด็กๆจะนำอาหารมาแลกเปลี่ยนกันในเช้าวันอาทิตย์ สมาชิกตั้งราคาตามแต่จะตกลงกัน โดยมีราคาและหน่วยทางบัญชี เป็นหน่วย “ชี” เด็กๆ แต่ละคนจะมีสมุดบัญชีของตนเองและเด็กๆ จะลงบัญชีรับจ่ายเอง ตัวเลขบัญชีจะเป็นบวกเมื่อ “รับชี” หรือ “ให้ของ” และเป็นลบเมื่อ “จ่ายชี” หรือ “รับของ” เมื่อสิ้นเดือนจะมีการคิดตัวเลขสุทธิ หากยังเป็นบวกหมายถึงมีการขายหรือผลิตให้แก่เพื่อนสมาชิกมากกว่ารับจากเพื่อนสมาชิก เป็นที่น่าสนใจว่า เด็กมีความสามารถในการลงบัญชีทั้งที่เป็นระบบที่ผู้ใหญ่เห็นว่ายุ่งยากเนื่องจากไม่คุ้นเคย การดำเนินการของกลุ่มดังกล่าวเป็นการกระทำในลักษณะเป็นการทดลองเมื่อผู้ใหญ่ยังไม่พร้อมจะทำเอง โดยที่กลุ่มเด็กดังกล่าวก็ได้รับการสนับสนุนจากบิดามารดา เพื่อให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้ใหญ่ในชุมชน ในขณะเดียวกันก็เป็นการเตรียมความพร้อมให้แก่ชุมชนในระยะยาวด้วย

แผนภาพที่ 2: ระบบเงินตราชุมชน กลุ่มเยาวชนฮักดันน้ำชี				
				หน่วย: ชี
วัน เดือน ปี	รายการ	รับ	จ่าย	คงเหลือ
20 'ก.ค. 46	ซื้อไข่ 3 ฟอง	-	9	-9
20 'ก.ค. 46	ขายกระท้อน 1 ลูก	5	-	-4
20 'ก.ค. 46	ขายกระท้อน 1 ลูก	5	-	+1

กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา

เขตประเวศ กรุงเทพมหานคร

เป็นกลุ่มในชุมชนเมือง เขตประเวศ กรุงเทพมหานคร กลุ่มก่อตั้งขึ้นในปี 2539 แต่ตั้งกลุ่มได้สำเร็จในปี 2541 มีลักษณะสำคัญคือ เป็นชุมชนมุสลิมที่มีความพยายามพึ่งตนเอง ไม่ได้ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอกมากนัก ปัญหาที่สำคัญของชุมชนคือ ปัญหาหนี้สินและปัญหาการว่างงาน จึงมีการรวมกลุ่มแม่บ้านเพื่อช่วยเหลือกันและกันภายในกลุ่ม โดยมีสถาบันศาสนาเป็นเครื่องหล่อหลอมจิตใจ ผู้นำกลุ่มมีบทบาทสำคัญในการผลักดันสนับสนุนกิจกรรมของกลุ่มและเป็นผู้ได้รับการยอมรับสูงจากสมาชิก ปัจจุบันกลุ่มมีสมาชิก 350 กลุ่มมีกิจกรรมหลากหลาย ได้แก่ การอบรมทรัพย์สินของแม่บ้านและเยาวชน การจัดสวัสดิการในกลุ่มกิจกรรมอาชีพสร้างรายได้ เช่น ทำนํ้ายาปรับค่านุ่ม นํ้ายาล้างจาน ดอกไม้ประดิษฐ์ ตัดเย็บเสื้อผ้า และทำขนม แต่ต้องประสบปัญหาการแข่งขันและต้องปรับปรุงคุณภาพอย่างต่อเนื่องเพื่อจำหน่ายภายนอก มีร้านค้าชุมชนที่จำหน่ายสินค้าจากนอกชุมชนเป็นหลัก กลุ่มมีจุดแข็งคือ มีทุนทางสังคมภายในกลุ่มสูง สมาชิกมีจิตสำนึกของการช่วยเหลือกันและกัน อย่างไรก็ตาม กลุ่มประสบปัญหาด้านความสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นในชุมชนเนื่องจากมีกลุ่มอื่นที่จัดตั้งขึ้นทางการเมืองเพื่อรับเงินสนับสนุนจากรัฐ ทำให้กลุ่มใหม่มีงบประมาณมากกว่าในการดำเนินกิจกรรม เกิดการเปรียบเทียบระหว่างกิจกรรมของกลุ่มแม่บ้านบนฐานการพึ่งตนเอง กับกลุ่มที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอก สมาชิกบางส่วนได้ออกไปจากกลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนาเพื่อเข้าร่วมในกลุ่มใหม่

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงเกิดขึ้นบนพื้นฐานแนวคิดเดิมของกลุ่ม คือการช่วยเหลือกันและกัน การแลกเปลี่ยนในชุมชนที่มีอยู่แล้วเป็นวิถีชีวิตแต่ดั้งเดิมที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติโดยสมาชิกจะนำสินค้ามาแลกกับของในร้านค้าและรับหรือจ่ายส่วนต่างเป็นเงินบาท ร้านค้ามีระบบบัญชีบันทึกการแลกเปลี่ยนของสมาชิกที่น่าขงมาแลกเปลี่ยนรายๆ ไป อย่างไรก็ตาม การแลกเปลี่ยนดังกล่าวอิงบนฐานราคาตลาด และสินค้าที่สมาชิกผลิตเพื่อแลกเปลี่ยนยังมีเพียงไม่กี่ชนิด ได้แก่ ซาลาเปาโรตตี แต่ได้เริ่มมีการผลิตอาหารเพื่อแลกเปลี่ยนหลากหลายมากยิ่งขึ้น

ระบบแลกเปลี่ยนทำให้เกิดกิจกรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานแลกกับสินค้าในร้านค้า เช่น ร้านค้าได้สมาชิกมาช่วยดูแล ทำความสะอาดร้าน ซ่อมแซมร้าน ช่วยบริการการจัดกิจกรรมกลุ่ม การพัฒนาสิ่งแวดล้อมและบำเพ็ญประโยชน์ในชุมชน สินค้าที่แลกจากร้านค้า เช่น ข้าวสาร ไข่ น้ำปลา

สิ่งที่กลุ่มอาจต้องดำเนินการต่อไป คือหลักเกณฑ์การคิดอัตราแลกเปลี่ยนระหว่างแรงงานกับสินค้า จะช่วยให้การแลกเปลี่ยนเป็นระบบและมีความยุติธรรมต่อสมาชิกทุกคนเนื่องจากใช้อัตราแลกเปลี่ยนระบบเดียวกัน การใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนแม้ว่าจะมีความยุ่งยากในการกำหนดระบบในครั้งแรก เช่น แรงงาน 1 ชั่วโมงเท่ากับ 1 บัตร ไข่ 10 ฟองเท่ากับ 1 บัตร ข้าวสาร 1 กิโลกรัมเท่ากับ 1 บัตร แต่ก็จะช่วยให้เกิดความสะดวกในการแลกเปลี่ยน อย่างไรก็ตามกลุ่มยังคงเห็นว่า

การทำบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นเรื่องยุ่งยากมากกว่าการแลกเปลี่ยนโดยตรงหรือจากหักบัญชีโดยร้านค้าชุมชน

ผลที่น่าจะเกิดขึ้นจากการแลกเปลี่ยนแรงงานกับร้านค้าชุมชนจะมีทั้งด้านบวกและลบ ผลด้านบวกคือสมาชิกจะเข้าร่วมในกิจกรรมกลุ่มและกิจกรรมชุมชนมากขึ้น อย่างไรก็ตาม เป็นไปได้อีกเช่นกันที่การแลกเปลี่ยนจะลดคุณค่าของจิตสำนึกในการบำเพ็ญสาธารณะประโยชน์ เพราะเกิดระบบใหม่คือการทำประโยชน์เพื่อชุมชนจะได้รับของตอบแทน ชุมชนจึงควรระมัดระวังและชี้แจงให้สมาชิกตระหนักถึงคุณค่าทางจิตอันเกิดจากการทำประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมด้วย

ผลอีกด้านหนึ่งที่จะเกิดแก่ร้านค้าชุมชน คือ ภาระในการหาเงินบาท เนื่องจากร้านค้าชุมชนยังต้องซื้อข้าวสาร อาหารจากภายนอกเป็นเงินบาท ร้านค้าชุมชนจึงยังจำเป็นต้องได้รับเงินบาท การใช้แรงงานสมาชิกแปรรูปสินค้าเพื่อขายภายนอกจึงยังเป็นสิ่งจำเป็น การแลกเปลี่ยนสินค้านอกชุมชนกับกลุ่มเครือข่ายโดยแลกเปลี่ยนค่าแปรรูปที่กลุ่มผลิตกับอาหารและวัตถุดิบในการผลิตจากกลุ่มอื่น เพื่อลดการใช้เงินบาท และออมเงินบาทไว้ซื้อสินค้าที่จำเป็นจากตลาด

กลุ่มบ้านเขาน้อย

ตำบลคงประคำ อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก

กลุ่มบ้านเขาน้อยอยู่ในชุมชนชนบท เป็นหมู่บ้านสันโดย ค่อนข้างห่างไกลจากเมืองและหมู่บ้านอื่นๆ รวมทั้งไกลจากการเข้าถึงของโครงการต่างๆ ของรัฐ มีรายได้เฉลี่ยคนละ 18,263 บาท ต่อปี หนี้สินคนละประมาณ 7,300 บาทต่อปี ชาวบ้านมีอาชีพทำนาทำไร่ ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ และรับจ้าง มีปัญหาเรื่องขาดแคลนแหล่งน้ำ การอยู่ใกล้เขา ซึ่งยังมีของป่าอยู่บ้าง ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่มีความรู้เชี่ยวชาญด้านอาชีพอย่างจริงจัง แต่มีบางครอบครัวที่มีอาชีพจักสานหรือแปรรูปอาหาร

ชุมชนบ้านเขาน้อยเคยมีการแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างหมู่บ้านแต่ปัจจุบันได้ขาดหายไป ชาวบ้านใช้เงินตราซื้อของเพราะสะดวก ประหยัดเวลา ไม่ต้องไปหาตามป่าเขา การแลกเปลี่ยนในชุมชนเกิดขึ้นอีกครั้งหลังจากชาวบ้านได้รับคำแนะนำเกี่ยวกับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนและได้ร่วมกิจกรรมในพื้นที่ที่นักวิจัยจัดขึ้น ประกอบกับความกระตือรือร้นของผู้ใหญ่บ้านคนใหม่และคณะ ซึ่งเป็นคนหนุ่มสาวมีความมุ่งมั่น ทำให้ชาวบ้านได้ทดลองจัดตลาดนัดแลกเปลี่ยนชุมชน ได้รับความสนใจจากชาวบ้านเข้าร่วมเป็นสมาชิกแลกเปลี่ยน กลุ่มแลกเปลี่ยนชุมชนบ้านเขาน้อยจึงเป็นกลุ่มใหม่ที่ไม่มีการจัดตั้งในรูปแบบองค์กรดังเช่นกลุ่มอื่นๆ ที่ก่อตั้งมาก่อนแล้ว และยอมรับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเข้าเป็นกิจกรรมหนึ่งของกลุ่ม

กลุ่มแลกเปลี่ยนมีกระดานสำหรับแจ้งรายการสินค้าที่ตนเองต้องการให้เพื่อนสมาชิกได้รับทราบและจัดหาเตรียมไว้ก่อนวันแลกเปลี่ยน ในระยะเริ่มต้นซึ่งเป็นขั้นตอนของการทดลองจัดการแลกเปลี่ยนชุมชน จะจัดตลาดนัดแลกเปลี่ยนชุมชนที่ศาลาวัดประมาณเดือนละ 1 ครั้ง การแลกเปลี่ยนทำให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของพืชผักตามธรรมชาติ ข้าวของที่ไม่สามารถขายได้

แต่นำมาแลกเปลี่ยนได้ ชาวบ้านจะใช้เวลาว่างในช่วงวันไปเก็บพืชผักตามธรรมชาติมาแลกเปลี่ยนกัน เช่น กลอย สายบัว หอยขม ลูกข่อย ข้าวสาร และเครื่องจักสาน การแลกเปลี่ยนใช้เวลาเพียง 1 ชั่วโมง มีชาวบ้านเข้าร่วมประมาณ 20 คน

สมาชิกมีความเห็นว่า การแลกเปลี่ยนช่วยลดรายจ่ายค่าอาหาร ทำให้มีอาหารแปลกๆ รับประทาน ช่างจักสานสามารถแลกข้าวไว้บริโภคในครัวเรือนได้ตลอดทั้งปี ชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินมีอาชีพรับจ้าง สามารถเก็บพืชผักธรรมชาติมาแลกเปลี่ยนกับสิ่งที่ตนเองต้องการได้ แม้ว่าจะยังไม่ได้แลกข้าวสารเนื่องจากเห็นว่ามูลค่าข้าวสารสูงกว่าพืชผักธรรมชาติที่ตนเองเก็บมาแลกเปลี่ยน เป็นที่น่าสนใจว่าในอนาคต หากชาวบ้านได้รู้จักใกล้ชิดกันมากขึ้น รู้ปัญหาและความต้องการของเพื่อนสมาชิก ชาวบ้านที่เป็นแรงงานรับจ้างจะสามารถแลกพืชผักของคนกับข้าวสารได้หรือไม่

เป็นที่น่าสนใจว่าภายหลังที่ได้จัดให้มีการแลกเปลี่ยนผลผลิตกันได้เจ็ดครั้ง หมู่บ้านนี้ประสบปัญหาภัยแล้ง ซึ่งมีผลกระทบต่อการทำงานของมาแลกเปลี่ยนกันเพราะสิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยนกันนั้นส่วนหนึ่งได้มาจากของป่า ขณะเดียวกันสมาชิกก็ยังไม่พร้อมที่จะพัฒนาการแลกเปลี่ยนไปใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน ซึ่งจะช่วยให้การแลกเปลี่ยนสะดวกยิ่งขึ้นและอาจจะช่วยลดผลกระทบจากภัยแล้งได้บ้าง กรณีเช่นนี้ชี้ให้เห็นเป็นอย่างดีว่าการเรียนรู้ของชาวบ้านในการทำความเข้าใจกับปัญหาและระบบที่มีความซับซ้อนในความเข้าใจของชาวบ้านอาจจะต้องใช้เวลาและมีการลองผิดลองถูกด้วยตนเองพอสมควร

กลุ่มเกษตรกรศูนย์รวมน้ำใจเกษตรกรทฤษฎีใหม่

ตำบลโพรงยาง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา

กลุ่มเกษตรกรศูนย์รวมน้ำใจเกษตรกรทฤษฎีใหม่เป็นกลุ่มในชุมชนชนบท อยู่ห่างไกลจากเมือง เป็นชุมชนที่ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์เนื่องจากมีแหล่งน้ำใหญ่คือหนองสะพังทอง ทำให้มีน้ำเพื่อบริโภคและเพื่อการเกษตรตลอดทั้งปี ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการเกษตร ทั้งทำนา ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ ประมง และทำเกษตรผสมผสาน

ระบบแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นในกลุ่มแม่บ้านซึ่งประกอบธุรกิจชุมชนแปรรูปถนอมอาหาร ลักษณะเด่นที่น่าสนใจ คือ ศักยภาพของกลุ่มสตรี ประธานและสมาชิกหลายคนมีความสามารถในการปรุงอาหาร และมีความกระตือรือร้นสนใจเรื่องสวัสดิการเด็กในชุมชน มีความขยันและกล้าลองทำกิจกรรมใหม่ๆ

กลุ่มเกษตรกรศูนย์รวมน้ำใจเกษตรกรทฤษฎีใหม่ เป็นเพียงหนึ่งในสองกลุ่มที่กล้านำระบบแลกเปลี่ยนที่ใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนอย่างเช่นกลุ่มมาทดลองใช้ ส่วนหนึ่งเนื่องจากการผลักดันของนักวิจัยในพื้นที่ โดยเรียกบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเรียกว่า “ทุน” ความแตกต่างที่สำคัญจากกลุ่มคือ

1. รูปแบบของบัตรเป็นแบบเรียบง่าย มีเพียงตัวเลขหนึ่งทุน หมายเลขบัตร และลายเซ็นซึ่งในเบื้องต้น สมาชิกตกลงให้ใช้ลายเซ็นของนักวิจัยในพื้นที่ไปพลางๆ ก่อน (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในเรื่องรูปแบบการแลกเปลี่ยน)

2. การนำเยาวชนสามคนเข้ามามีส่วนร่วมเป็นกรรมการในระบบแลกเปลี่ยน เยาวชนทั้งสามคนมีหน้าที่บันทึกข้อมูลและประชาสัมพันธ์กิจกรรมการแลกเปลี่ยน โดยเยาวชนทั้งสามคนจะได้รับ “ทุน” เป็นการตอบแทนสำหรับใช้แลกเปลี่ยนกับสินค้าในกลุ่ม นับเป็นวิธีการจัดการที่ดีเนื่องจากเยาวชนได้มีส่วนร่วม และกลุ่มได้ใช้ประโยชน์จากความสามารถของเยาวชนในการบันทึกข้อมูลซึ่งโดยปกติแล้ว ชาวบ้านทั่วไปเห็นว่าเป็นเรื่องยุ่งยาก

3. ไม่มีการกำหนดเวลาที่จะต้องคืน “ทุน” เนื่องจากมีปริมาณ “ทุน” ทั้งระบบเพียง 170 ทุน แจกให้กับสมาชิก 17 คน คนละ 10 ทุน

เดิมไม่มีร้านขายอาหารในชุมชน แต่เนื่องจากสมาชิกหลายคนมีฝีมือในการทำอาหารและมีพืชผักปลูกที่บ้าน สมาชิกกลุ่มแลกเปลี่ยนจึงจัดให้มีร้านค้าขายสินค้าที่เพิงหน้าศาลาซึ่งเป็นที่จัดการประชุมของกลุ่ม ร้านค้านี้จะจัดทุกวันอาทิตย์เพื่อจำหน่ายและแลกเปลี่ยนอาหารที่สมาชิกเป็นผู้ประกอบหรือเก็บมาจากบ้าน มีชาวบ้านที่ไม่ใช่สมาชิกกลุ่มแลกเปลี่ยนสนใจมาซื้อสินค้าหลายราย เพราะได้อาหารที่สดกว่าและคุณภาพดีกว่าที่ซื้อในท้องตลาด สินค้าที่เหลือขายก็จะแลกเปลี่ยนกันในหมู่สมาชิก โดยสมาชิกสามารถใช้ “ทุน” คู่กับเงินบาทได้ หรือใช้ “ทุน” จ่ายส่วนต่างในกรณีที่สินค้าที่แลกเปลี่ยนกันนั้นมีมูลค่าไม่เท่ากัน

เป็นที่ชัดเจนว่า ผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ทำให้กลุ่มแม่บ้านสนใจถึงศักยภาพของตนเองออกมาใช้ให้เกิดประโยชน์ แม้ว่าแนวคิด “ขายก่อนแลก” จะไม่ตรงกับแนวทางลดการพึ่งพาเงินบาทนัก แต่ก็ยังเป็นระบบที่สอดคล้องกับพื้นฐานของกลุ่ม สมาชิกกลุ่มได้ประโยชน์มีรายได้เพิ่มขึ้นในขณะที่ลดค่าใช้จ่ายด้านอาหาร ทำให้สมาชิกมีแรงจูงใจในการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนต่อไป ปัจจุบันร้านค้าและระบบแลกเปลี่ยนของกลุ่มได้รับความสนใจจากสมาชิกคนอื่นๆ ในชุมชน และจากหมู่บ้านอื่นๆ มีชาวบ้านที่ไม่ใช่สมาชิกบางรายมาขอแลกสินค้าที่ร้านค้าด้วย ที่น่าสนใจคือความสำเร็จของร้านค้านี้ทำให้สมาชิกตระหนักถึงศักยภาพของสตรีและบางคนมีแนวคิดที่จะรวมกลุ่มผู้หญิงเพื่อดึงพรรคบริหารท้องถิ่น

กิจกรรมการแลกเปลี่ยนของกลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่เกิดขึ้นได้จากทั้งปัจจัยภายใน คือความสามารถของผู้นำและสมาชิก และจากปัจจัยภายนอก คือการผลักดันของนักวิจัยในพื้นที่ สิ่งที่น่าสนใจคือ ระบบจะยั่งยืนหรือไม่ จากการที่สมาชิกได้รับประโยชน์ ทำให้เป็นไปได้ที่ระบบจะยังคงต่อไป แต่รูปแบบอาจเปลี่ยนไป เช่น ปัจจุบัน สมาชิกอาจลืมนับบัตรแลกเปลี่ยน “ทุน” ไม่ได้นำมาด้วยเมื่อมาแลกเปลี่ยนสินค้า ต้องใช้วิธีจดบันทึกแทน โดยมีเยาวชนทำหน้าที่หน่วยงานกลางในการจดบันทึก นอกจากนี้ ในการจัดร้านค้าแต่ละครั้ง จะมีสมาชิกเข้าร่วมประมาณ 10 คน จากสมาชิกทั้งหมด 18 คน (ไม่นับรวมคนที่ไม่ใช่สมาชิกที่มาเข้าร่วมซื้อสินค้า) ส่วนหนึ่งเพราะไม่ว่างในวันจัด

กิจกรรม มีสมาชิกสองรายที่ไม่ได้เข้าร่วมเลย ในการทดลองใช้ พบปัญหาคือ “ทุน” มีขนาดเล็ก
จิกลงได้ จึงทำให้ไม่สะดวกในการใช้ หากมีการปรับขนาดและความคงทนของ “ทุน” ให้มีการ
ใช้ได้สะดวกก็น่าจะทำให้มีการใช้ “ทุน” มากขึ้น

กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์เมืองปราสาท

บ้านโนนตากกลาง อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

เป็นกลุ่มในชุมชนชนบทอยู่ห่างจากตัวอำเภอประมาณ 10 กิโลเมตร มีการตั้งบ้านเรือน
ใกล้ชิดกันเป็นชุมชนเช่นเดียวกับชุมชนอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็น
เกษตรกรรณาน้ำฝน มีอาชีพเสริมคือการเลี้ยงสัตว์และรับจ้าง สภาพพื้นที่ค่อนข้างแห้งแล้ง ดินเค็ม
น้ำกร่อย แหล่งน้ำดื่มเงินเพราะขาดการดูแล เกษตรกรมีภาระหนี้สิน คนหนุ่มสาวมีอาชีพรับจ้างใน
เมืองแบบเช้าไปเย็นกลับ

บ้านโนนตากกลาง มีลักษณะเด่นที่สำคัญคือ บทบาทของพระสมุห์สุรพงษ์ ปันนิจิตโต
เจ้าอาวาสวัดโนนตากกลาง เป็นพระนักพัฒนาที่รวบรวมชาวบ้านให้รวมกลุ่มกันจัดตั้งสหกรณ์เกษตร
อินทรีย์ เพื่อแก้ไขปัญหาอาชีพและเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการใช้สารเคมีมาเป็นเกษตรอินทรีย์
กำลังก่อตั้งโรงงานปุ๋ยชีวภาพ และผลิตยาสมุนไพร ที่น่าสนใจ คือ นอกจากพระนักพัฒนาแล้ว
กลุ่มนี้มีแกนนำที่มีอาชีพหน้าที่หลากหลาย มีความรู้ความสามารถ และมีความกระตือรือร้นที่จะ
ทำงานเพื่อส่วนรวม เช่น เจ้าของร้านค้า เจ้าของร้านอาหาร⁴ และครู เป็นต้น กลุ่มนี้จึงนับว่ามี
ศักยภาพของบุคลากรสูง

พระสมุห์สุรพงษ์ ปันนิจิตโต สนใจแนวคิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมากเนื่องจากเห็นว่า
เป็นแนวทางพึ่งตนเองเช่นเดียวกับหลักการของกลุ่ม กลุ่มได้รับแนวความคิดและการจัดระบบการ
แลกเปลี่ยนชุมชนเข้าเป็นกิจกรรมหนึ่งของกลุ่ม ได้มีการจัดตั้งกรรมการโครงการระบบแลกเปลี่ยน
และเริ่มโครงการในวันที่ 1 กรกฎาคม 2546

วัตถุประสงค์ของโครงการแลกเปลี่ยนชุมชนของกลุ่ม คือ เพื่อออมเงินบาท เพื่อให้เกิดการ
พึ่งพากันระหว่างสมาชิก เพื่อให้เกิดงานใหม่ สิ้นค้าใหม่ที่ชุมชนไม่ต้องพึ่งพาจากเมือง เพื่อปลด
หนี้สิน และเพื่อสร้างสวัสดิการให้แก่สมาชิก

กลุ่มเลือกใช้ระบบบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนในทำนองเดียวกับที่อุดรฯ โดยดัดแปลงใช้บัตร
พลาสติกที่ใช้แล้ว (เช่น บัตรเติมเงินโทรศัพท์เคลื่อนที่) ซึ่งมีมากมายในชุมชนมาประทับหรือพิมพ์
ทับลงในบัตร ที่มีหน่วยเรียกว่า “ใจ” เพื่อให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ของโครงการที่ใช้จิตใจที่
เอื้อเฟื้อต่อกัน

⁴ เป็นร้านเล็กๆ ในชุมชน

กลุ่มทอผ้าวังทอง

ตำบลกระแซ้สามพันมีทั้งหมด 15 หมู่บ้านประชากร 2,455 ครัวเรือน จำนวนทั้งสิ้น 12,761 คน มีอาชีพหลักคือ การทำไร่ไถ้อ้อย อาชีพรองคือ การทำสวนผลไม้ ทำนาและการทอดผ้า ปัจจุบันชาวบ้านยังประสบปัญหาหนี้สินจากการทำการเกษตรแต่อยู่ในระดับไม่สูงนัก

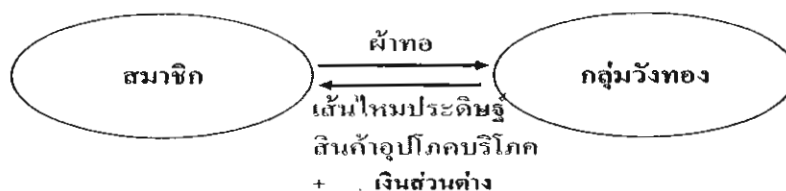
กลุ่มทอผ้าวังทอตั้งขึ้นในปี 2520 โดยเริ่มการทอผ้าเพื่อขายให้เพื่อนบ้านใกล้เคียง และพัฒนาวิธีการทอมาตามลำดับ และในปี 2543 มีการเลือกตั้งประธานกลุ่มทอผ้าคนใหม่ คือ นางกัลยา เทียงธรรม ซึ่งเป็นผู้นำที่มีศักยภาพประกอบกับสมาชิกมีความสามัคคี มีการพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่หลากหลาย มีการบริหารจัดการด้านตลาดและมีการเชื่อมโยงเครือข่ายในจังหวัดและ

จังหวัดใกล้เคียงซึ่งถือเป็นจุดแข็งในการดำเนินการของกลุ่มวังทอง แต่ยังประสบปัญหาการดูแลสมาชิกและการพัฒนาการทอผ้าไหมให้มีคุณภาพดีขึ้น

ในอดีตการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนเคยมีการแลกเปลี่ยนผลผลิตด้านการเกษตร และการแลกเปลี่ยนแรงงานในช่วงที่มีงานบุญต่างๆ สำหรับการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน มีการแลกเปลี่ยนกับหมู่บ้านใกล้เคียงที่เอาผ้าทอมาแลกกับเส้นไหมประดิษฐ์ที่กลุ่มทอผ้าวังทองซื้อโดยตรงจากโรงงาน และเมื่อทอเป็นผืนเสร็จแล้วก็จะนำมาฝากจำหน่ายที่กลุ่มวังทองต่อไป และอีกกรณีเป็นการแลกผ้าทอของกลุ่มกับผลิตภัณฑ์ เช่น น้ำยาซักผ้า แชมพูของกลุ่มเครือข่ายอื่นในจังหวัด ปัจจุบันวัฒนธรรมการแลกสินค้ายังคงมีอยู่ โดยการนำผ้าที่ทอเสร็จแล้วมาแลกสินค้าอุปโภคบริโภคที่กลุ่มโดยหักค่าสินค้าจากราคาผ้า ซึ่งบางครั้งยังมีเงินเหลือเป็นรายได้แก่ชาวบ้านและยังช่วยลดภาระการใช้เงินสดในการซื้อสินค้าของชาวบ้านอีกทางหนึ่ง

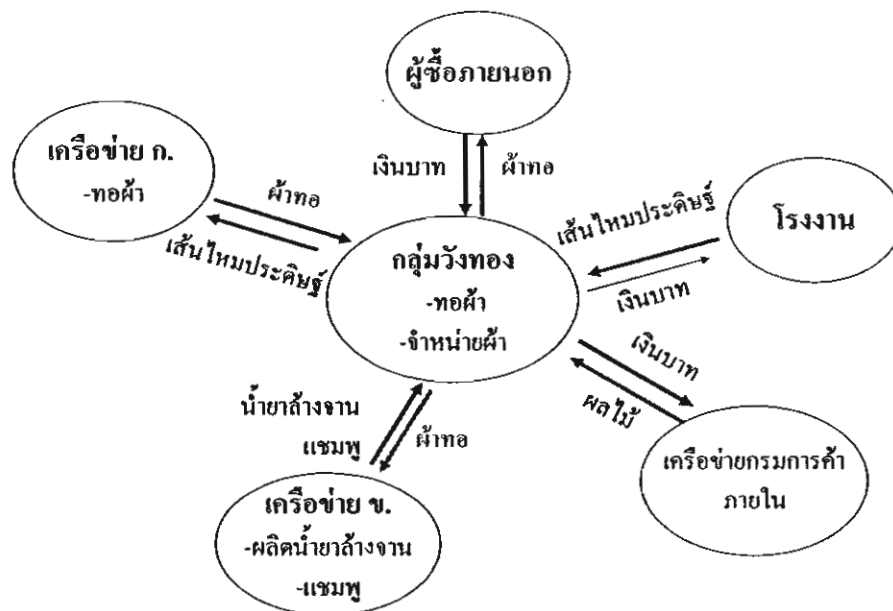
จากการลงภาคสนามและการสร้างแนวคิดระบบแลกเปลี่ยนแก่ชุมชน ชาวบ้านมีความสนใจการทดลองแลกเปลี่ยนผ้าทอสำเร็จรูปกับสินค้าอุปโภคบริโภคโดยสำรวจความต้องการของสมาชิกเพื่อจัดหาสินค้าที่ตรงความต้องการมากขึ้น อย่างไรก็ตามเนื่องจากกลุ่มยังมีปัญหาด้านการควบคุมดูแลสมาชิกซึ่งจะต้องสร้างความเข้าใจแก่สมาชิก อีกทั้งต้องสร้างความหลากหลายของผลิตภัณฑ์ในชุมชนเพื่อลดการพึ่งพาตลาดนอกชุมชน สำหรับการแลกเปลี่ยนนอกชุมชนยังต้องพัฒนาผลิตภัณฑ์เพื่อขยายเครือข่ายให้กว้างขวางมากขึ้น

จุดเด่นในการแลกเปลี่ยนของกลุ่ม คือการเชื่อมโยงการผลิตและการบริโภคระหว่างกลุ่มต่างๆ ในเครือข่าย โดยมีร้านค้าชุมชนเป็นศูนย์กลางและใช้ระบบหักบัญชี กลุ่มให้สมาชิกรับเส้นไหมประดิษฐ์ไปทำการผลิตก่อนโดยลงบัญชีไว้ที่ร้านค้าชุมชน เมื่อสมาชิกรับผ้าทอมาส่งคืน ก็จะหักบัญชี สมาชิกสามารถรับส่วนเกินเป็นเงินบาท หรือสินค้าอื่นๆ ในร้านได้ โดยในร้านจะรับสินค้าอุปโภคบริโภคจากเครือข่ายมาวางในร้านให้สมาชิกได้แลกเปลี่ยนด้วย

แผนภาพที่ 4 : การแลกเปลี่ยนภายในกลุ่มทอผ้าวังทอง จ.สุพรรณบุรี

อย่างไรก็ตาม สมาชิกส่วนใหญ่มีความพึงพอใจในระบบนี้ เพราะสะดวกที่ไม่จำเป็นต้องใช้เงินสดเพียงแต่ใช้แรงงานทอผ้าก็สามารถแลกสินค้าอุปโภคบริโภคที่จำเป็นไปใช้ได้และในบางกรณีจะมีเงินบาทเหลือเพื่อใช้ในการกิจการอื่นด้วย

แผนภาพที่ 5 : การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนกลุ่มทอผ้าวังทอง จ.สุพรรณบุรี

กลุ่ม “เพื่อน เสี้ยว เกล็ด”

กลุ่ม “เพื่อน เสี้ยว เกล็ด” ตั้งขึ้นด้วยวัตถุประสงค์สำคัญคือ เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้วยความเป็นกัลยาณมิตร แนวคิดเริ่มต้นเกิดจากตัวแทนเครือข่ายชุมชนที่ได้รับการสนับสนุนจากคณะกรรมการร่วมพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน (คพศช.) เช่น ตัวแทนเครือข่ายจังหวัดนครศรีธรรมราช นครราชสีมา พระนครศรีอยุธยา กรุงเทพมหานครบางเครือข่าย เห็นว่า แนวทางการออกร้านจำหน่ายสินค้าชุมชนเป็นครั้งคราวไม่มีความยั่งยืน บ่อยครั้งเป็นการแย่งกันออกร้าน แข่งขันในเชิงธุรกิจ ทำให้เกิดความบาดหมางจนสิ้นสุดความเป็นเพื่อน เครือข่ายเหล่านี้จึงเริ่มคิดถึง การแลกเปลี่ยนสินค้าสินค้าอุปโภคบริโภคที่จำเป็นโดยจะรวบรวมผลผลิตของสมาชิกกลุ่มเครือข่าย ในจังหวัดของตนที่มีแล้วนำมาแลกเปลี่ยนกัน เช่น แลกข้าวจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับอาหารทะเลจากภาคใต้ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แนวคิดนี้ไม่ผ่านหลักการของกองทุนเพื่อสังคม(SIF)ที่เน้น การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ศึกษาอบรมเพื่อให้เกิดทุนทางสังคม⁵

⁵ รายงานงานกรณีศึกษา เครือข่าย “เพื่อน เสี้ยว เกล็ด”

โครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ทำให้กลุ่มได้สานต่อแนวคิดและเริ่มคิดค้นรูปแบบในทางปฏิบัติด้วยวัตถุประสงค์ที่จะเชื่อมร้อยความสัมพันธ์และแลกเปลี่ยนผลผลิตโดยไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลาง เครือข่ายที่เข้าร่วม ได้แก่เครือข่ายจังหวัดนครศรีธรรมราช เครือข่ายจังหวัดสงขลา เครือข่ายจังหวัดกระบี่ เครือข่ายองค์กรชุมชนคลองเตย กรุงเทพมหานคร เครือข่ายจังหวัดชัยภูมิ และเครือข่ายจังหวัดศรีสะเกษ

ลักษณะเด่นของการดำเนินการของกลุ่ม “เพื่อน เลี้ยว เกล็ด” คือ ความพยายามสร้างความเข้าใจและต่อยอดแนวคิดของการช่วยเหลือกันระหว่างมิตร การพยายามทำความเข้าใจปัญหาและความต้องการของกลุ่มต่างๆที่เข้าร่วม⁶ กล่าวคือ ชุมชนทางภาคใต้ไม่สามารถผลิตข้าวได้เพียงพอกับความ ต้องการ ในขณะที่มีผลผลิตจากทะเลและมะพร้าวมาก แต่ชาวประมงก็เป็นหนี้แพปลาและมะพร้าวก็ราคาต่ำ ชุมชนในจังหวัดชัยภูมิและศรีสะเกษ มีสมาชิกเป็นเกษตรกรทำนา ไร่พริก และหอมแต่ไม่มีเงินทุนของตนเองเพื่อทำการผลิต ต้องกู้เงินจากภายนอกก่อนทุกครั้ง และเมื่อผลิตแล้วก็ไม่มีตลาดเป็นของตนเอง ส่วนชุมชนคลองเตยก็ต้องซื้ออาหารบริโภค ในขณะที่ชุมชนมีเพียงแรงงานเป็นทุนพื้นฐานที่สำคัญ

จากความเข้าใจในปัญหาพื้นฐานของชุมชนสมาชิก กิจกรรมแลกเปลี่ยนของกลุ่ม “เพื่อน เลี้ยว เกล็ด” จึงไม่ได้มีเพียงการแลกเปลี่ยน แต่มีร่วมคิด ร่วมทุน ร่วมทำ และร่วมรับประโยชน์โดยมีการระดมทุนจัดตั้งเป็นกองทุนกลาง เพื่อให้กลุ่มสมาชิกในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ใช้ในการลงทุนทำการเกษตร มีการจัดทำระเบียบกองทุน มีกติกาการใช้และการจัดสรรผลกำไรที่เกิดขึ้นเป็นสวัสดิการและเงินปันผล มีคณะกรรมการทำงาน มีการสำรวจรายรับรายจ่ายครัวเรือนและจัดทำข้อมูลสินค้าที่สมาชิกต้องการแลกเปลี่ยน และจะมีการจัดตั้งร้านค้าชุมชนเป็นศูนย์รวบรวมและกระจายสินค้าในพื้นที่ต่างๆ ที่มีสมาชิกเป็นจำนวนมากด้วย

สิ่งที่กลุ่มจะต้องดำเนินการคือ การจัดระบบการรวบรวม ขนส่ง และกระจายสินค้า การหาหุ้นส่วนที่จะช่วยสนับสนุนในเรื่องระบบการขนส่ง การคิดอัตราแลกเปลี่ยนสินค้าและระบบบัญชีในการแลกเปลี่ยน แม้ปัจจุบันยังไม่มีระบบที่เป็นรูปธรรมมากนัก แต่ก็ได้มีการเริ่มซื้อข้าวสารระหว่างเครือข่ายจังหวัดสงขลาและกลุ่มโรงสีชุมชน จังหวัดพัทลุง

การแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่ม หากประสบความสำเร็จจะเป็นไปได้สูงในการก่อให้เกิดความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน เพราะสินค้าจะมีความหลากหลายมากกว่าการแลกเปลี่ยนภายในชุมชน ด้วยระบบการแลกเปลี่ยน ราคาที่สมาชิกได้รับ จะไม่ผันผวนตามราคาตลาดมากนัก สมาชิกจะมีตลาดที่แน่นอน เป็นการลดความเสี่ยงด้านการตลาด นอกจากนั้นจะยังทำให้ระบบแลกเปลี่ยนภายในชุมชนแต่ละแห่งมีความเข้มแข็งมากขึ้น เนื่องจากจะมีจำนวนสินค้าที่หลากหลายมากขึ้นเพื่อการบริการสมาชิก

⁶ จากการสังเกตของนักวิจัยในการลงพื้นที่หลายครั้งและพูดคุยกับสมาชิกกลุ่มในการประชุมเชิงปฏิบัติการ

เงื่อนไขของความสำเร็จ นอกจากจะขึ้นอยู่กับความสามารถในการวางแผนและการจัดการแล้ว ยังขึ้นอยู่กับความเข้าใจ ความไว้วางใจระหว่างกัน และความยึดมั่นในหลักการของการช่วยเหลือกัน เนื่องจากการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนมีความเสี่ยงอยู่หลายประการ นับตั้งแต่กระบวนการผลิต การรวบรวมผลผลิต การแปรรูป การขนส่ง การกระจายสินค้า เช่น ผลผลิตทางการเกษตรอาจไม่สม่ำเสมอตามแผนที่วางไว้ ภัยธรรมชาติอาจทำให้คุณภาพสินค้าแปรปรวนหรือราคาสินค้าเกษตรในท้องตลาดบางช่วงอาจสูงหรือต่ำในขณะที่สมาชิกจะได้รับอัตราแลกเปลี่ยนที่เป็นราคาเฉลี่ย หากสมาชิกติดอิงกับราคาตลาด อาจทำให้เกิดความรู้สึกได้เปรียบเสียเปรียบ และรู้สึกหมดความไว้วางใจ สิ่งเหล่านี้ยังไม่เกิดขึ้นเนื่องจากระยะเวลาการเกิดกลุ่มยังไม่ยาวนานนัก จึงยังไม่พบทศรูปในที่นี้ อย่างไรก็ตามกลุ่มนี้ได้เริ่มต้นด้วยอุดมการณ์ที่ถูกต้อง คือความไว้วางใจซึ่งกันและกัน พยายามทำความเข้าใจปัญหาของกันและกัน และร่วมมือกันวิเคราะห์ลักษณะร่วมทุกข์ร่วมสุข ตามความหมาย “เพื่อน-เลี้ยว-เกลอ” ดังนั้นถึงแม้จะมีปัญหาและอุปสรรคหากกลุ่มมีอุดมการณ์ที่มีมั่นคง อันเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญแล้วอุปสรรคทั้งหลายน่าจะแก้ไขได้อย่างน้อยก็ค่อนข้างให้เป็นเบาได้

กลุ่มผู้ผลิตกรรณกและหัวกรรณก

อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา

กลุ่มกรรณกและหัวกรรณกมีลักษณะเป็นชุมชนเมือง อาชีพหลักคือการทำสวนยาง ค้าขาย ทำกรรณกและหัวกรรณก ชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม นิยมเลี้ยงนกเขาและเป็นแหล่งผลิตกรรณกเขาที่มีชื่อเสียงของประเทศไทย ในชุมชนมีการจัดตั้งกลุ่มขึ้นเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับพ่อค้าคนกลาง โดยกลุ่มจะรับซื้อกรรณกจากสมาชิก นำมาคกแต่ง รวบรวมและขายต่อให้พ่อค้าคนกลาง เงินทุนในการจัดตั้งกลุ่มมาจากกลุ่มออมทรัพย์ของสมาชิก และได้จัดสรรเงินทุนส่วนหนึ่งมาทำร้านค้าชุมชน ทำให้ทั้งสามกลุ่ม คือ กลุ่มผลิตกรรณกและหัวกรรณก กลุ่มออมทรัพย์ และร้านค้าชุมชน มีความเชื่อมโยงกัน โดยมีเงินทุนในการบริหารจัดการเดียวกัน มีคณะกรรมการชุดเดียวกัน และมีสมาชิกกลุ่มเดียวกัน เพราะผู้ที่เข้าเป็นสมาชิกจะต้องเป็นสมาชิกทั้งสามกลุ่ม

กลุ่มกรรณกเริ่มมีการแลกเปลี่ยนมาเป็นเวลานานแล้ว ตั้งแต่เริ่มมีกลุ่ม สาเหตุที่เกิดการแลกเปลี่ยน เนื่องจากกลุ่มต้องการแก้ปัญหาสภาพคล่องให้กับกลุ่ม จึงเสนอให้สมาชิกรับสินค้าในร้านค้าชุมชนบางส่วนแทนการรับเงินสดเพียงอย่างเดียว และกลุ่มมีแนวคิดที่จะส่งเสริมอาชีพในชุมชนโดยการให้สมาชิคนำวัตถุดิบไปผลิตก่อนได้แล้วจึงนำกรรณกมาหักบัญชีในภายหลัง จึงเกิดเป็นการแลกเปลี่ยนแบบหักบัญชีขึ้น และต่อมามีการพัฒนาเป็นการให้สินเชื่อกับสมาชิก เช่น การแลกเปลี่ยนวัสดุก่อสร้างกับหัวกรรณก รถจักรยานยนต์แลกกับกรรณก ซึ่งปริมาณของสิ่งของที่แลกเปลี่ยนเป็นไปตามตกลงระหว่างกลุ่มกับสมาชิก นอกจากจะมีการแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มกับสมาชิกแล้ว กลุ่มยังมีการแลกเปลี่ยนกับภายนอกชุมชนอีกด้วย คือการส่งกรรณกให้กับพ่อค้าคน

กลางโดยรับเป็นวัตถุดิบบางส่วนและเป็นเงินสดบางส่วน เพื่อช่วยลดปัญหาการให้เครดิตกับพ่อค้าคนกลางลงบ้าง แต่อัตราการแลกเปลี่ยนยังเทียบกับเงินบาทเป็นลักษณะของการหักบัญชี

ระบบแลกเปลี่ยนของกลุ่มนมมีจุดเด่นในเรื่องการแก้ปัญหาสภาพคล่องทางการเงินทั้งด้านของกลุ่มและสมาชิก เป็นการได้รับประโยชน์ร่วมกันทั้งสองฝ่าย แต่ยังมีข้อด้อยอยู่ในเรื่องของการจำกัดสมาชิกที่ผลิตกรรณกเท่านั้น ยังไม่มีการส่งเสริมให้เกิดการผลิตที่หลากหลายเพิ่มขึ้นและมีการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น ระบบยังไม่ส่งเสริมให้เกิดการพึ่งตนเองในชุมชนเพราะสินค้าในร้านค้าชุมชนต้องซื้อมาจากภายนอกอีกทั้งกรรณกยังต้องพึ่งพาตลาดภายนอกเป็นส่วนใหญ่ด้วย

ตารางที่ 1 : ตัวอย่างบัญชีของกลุ่มกรรณก

สมุดซื้อ

วัน เดือน ปี	จำนวน ชิ้น	รายจ่าย	จำนวนเงิน (บาท)	
			เชื่อ	สด
24 ก.พ. 46	10	จ่ายค่ากรรณกให้ สมชาย (จ่ายเป็นข้าวสาร คิดเป็นเงิน) <u>อธิบาย</u> กลุ่มซื้อกรรณกจากนายสมชาย (สมาชิก) เป็นจำนวนเงิน 180 บาท รับเป็นข้าวสารแทนเงิน		180

สมุดขาย

วัน เดือน ปี	จำนวน ชิ้น	รายรับ	จำนวนเงิน (บาท)	
			เชื่อ	สด
26 ก.พ. 46		ส่งกรรณก ให้ร้านสุขฤดี รับค่ากรรณกจากร้านสุขฤดี เป็นลูกค้ คิดเป็น เงิน <u>อธิบาย</u> ขายกรรณกให้ร้านสุขฤดี (ร้านค้าภายนอก ชุมชน) เป็นจำนวนเงิน 2500 บาท รับเป็นลูกค้ คิดเป็นเงิน 1200 บาท และยังคงค้างอีก 1300 บาท	1300	1200

บทที่ 3

เงื่อนไขการพัฒนากระบวนแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

3.1 บริบททางสถาบันของการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นสถาบันที่เกิดขึ้นภายใต้ข้อตกลงร่วมกันของหมู่สมาชิกสถาบันที่จะเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้นั้นต้องทำหน้าที่ตอบสนองวัตถุประสงค์บางอย่างในชุมชนและมีกลไกที่จะดูแลให้เป็นไปตามข้อตกลงนั้น ในการเกิดหรือไม่เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน สามารถแยกวิเคราะห์ได้สองด้าน ด้านหนึ่งคือ จากการที่สมาชิกเห็นประโยชน์จึงทำให้เกิดความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน อีกด้านหนึ่ง คือ ความยากง่ายหรือต้นทุนของการเกิดระบบและต้นทุนการจัดการระบบให้เป็นไปตามข้อตกลง กลุ่มที่จะเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะต้องเห็นประโยชน์ของระบบในขณะที่ต้นทุนการเกิดระบบไม่สูงนัก หากกลุ่มไม่เห็นประโยชน์ หรือมีต้นทุนสูงในการจัดการระบบ ระบบก็จะไม่เกิดขึ้น บริบททางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชน เป็นปัจจัยกำหนดความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนหรือสนับสนุนการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในขณะเดียวกันก็มีผลต่อความยากง่ายของการเกิดระบบและรูปแบบของระบบด้วย

3.2 ความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

สังคมไทยในอดีต สมาชิกในชุมชนมีความใกล้ชิดกันเปรียบเสมือนเป็นครอบครัวใหญ่ มีอะไรก็แบ่งปันกัน ผู้ใดขาดแคลนสิ่งใดก็สามารถขอจากคนอื่นได้ง่าย ความสัมพันธ์ระหว่างกันจึงเป็นระบบ “ขอ-ให้-แบ่งปัน”⁷ โดยอาจไม่จำเป็นต้องมีการแลกเปลี่ยนเป็นสิ่งของกลับคืน⁸ แต่เมื่อลักษณะการผลิตมีความชำนาญเฉพาะด้านมากขึ้น สังคมมีความซับซ้อนขึ้น สมาชิกในสังคมนั้นความเป็นเจ้าของส่วนตัวมากขึ้น ในขณะที่ยังมีความต้องการสิ่งของและบริการนอกเหนือจากที่ตนผลิตได้ ระบบแลกเปลี่ยนจึงเกิดขึ้น⁹ การแลกเปลี่ยนมีทั้งการแลกเปลี่ยนสินค้าภายในชุมชนและระหว่างชุมชน การแลกเปลี่ยนแรงงานที่เรียกว่า การลงแขก เป็นต้น การแลกเปลี่ยนโดยสมัครใจทำให้ทั้งสองฝ่ายที่แลกเปลี่ยนกันได้รับประโยชน์ หรืออย่างน้อยฝ่ายหนึ่งดีขึ้น โดยที่อีกฝ่ายหนึ่งไม่ได้สูญเสียความพอใจ ถือว่าสังคมโดยรวมได้รับความพึงพอใจเพิ่มขึ้น นอกจากนั้น

⁷ ความเห็นของชาวบ้านจากภาคใต้ในการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 2 และความเห็นที่นำเสนอในรายงานกรณีศึกษากลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์

⁸ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ได้รับตอบแทนคือ ความรักใคร่ ยำเกรง และการตอบแทนคุณเมื่อถึงโอกาส ซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยน ในสังคมอุปถัมภ์ แตกต่างจากการแลกเปลี่ยนในสังคมประเทศตะวันตก

⁹ อภิชาติ พันธเสน, 2546. อ้างแล้ว

การแลกเปลี่ยนโดยตรงที่ผู้ให้และผู้รับได้พบปะกัน ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์และสร้างความสัมพันธ์เชิงสังคมทำให้เกิดความรู้จักและเพิ่มความเป็นมิตรยิ่งขึ้นเป็นการสะสมทุนทางสังคมเพิ่มขึ้น

อย่างไรก็ตาม ในการแลกเปลี่ยนสินค้ากันโดยตรง ความต้องการสินค้าที่จะนำมาแลกเปลี่ยนไม่ตรงกัน สื่อกกลางในการแลกเปลี่ยนจึงเกิดขึ้น เงินตราของประเทศเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนที่สามารถเก็บมูลค่าได้ มีการสะสมเงินในธนาคาร หรือการคิดดอกเบี้ย เงินตราถูกนำมาใช้จ่ายแทนการแลกเปลี่ยนโดยตรง เช่น ให้เงินเป็นค่าจ้างทดแทนการแลกเปลี่ยนแรงงาน เป็นต้น

ปัจจุบันระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส อังกฤษ แคนาดา ญี่ปุ่น ออสเตรเลียและนิวซีแลนด์ เป็นระบบที่เกิดขึ้นจากความต้องการสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน กลุ่มชุมชนในประเทศญี่ปุ่นมีความต้องการรวมกลุ่มเพื่อการดำเนินพลังเศรษฐกิจของนายทุนที่เข้าสู่ชุมชน เกื้อหนุนให้ผู้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นและช่วยเหลือกัน¹⁰ ในขณะที่ระบบในประเทศที่กำลังพัฒนา เช่น อาร์เจนตินา มีเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน การว่างงาน หลังวิกฤติเศรษฐกิจและการล่มสลายของระบบสวัสดิการสังคม¹¹

สำหรับประเทศไทย เหตุผลของความต้องการระบบแลกเปลี่ยนอยู่กึ่งกลางระหว่างทั้งสองด้าน กล่าวคือ สังคมชนบทไทยมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่ทำให้สมาชิกในชุมชนใกล้ชิดกันในระดับหนึ่งอยู่แล้ว แต่ความสัมพันธ์ดังกล่าวได้ลดน้อยลงไปในปัจจุบัน นอกจากนี้ประเทศไทยยังประสบวิกฤติเศรษฐกิจที่มีผลให้เกิดกระแสการพึ่งพาตนเองและเศรษฐกิจพอเพียง ดังนั้นระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงเกิดขึ้นทั้งจากความต้องการที่จะฟื้นฟูความสัมพันธ์ภายในชุมชนและความต้องการแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจในชุมชน

ความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแตกต่างกันในแต่ละกลุ่ม กลุ่มชาวบ้านเช่นที่กุดชุม จังหวัดยโสธร กลุ่มบ้านเขาน้อย จังหวัดพิษณุโลก มีวัตถุประสงค์ในการแลกเปลี่ยนในชุมชนที่แตกต่างจากกลุ่มธุรกิจชุมชน เช่นกลุ่มผู้ผลิตกรงนก และหัวกรงนก จະนะ จังหวัดสงขลา เป็นต้น จากการศึกษาภาคสนาม สามารถสรุปความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ดังนี้

3.2.1 เพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของสมาชิกโดยคาดว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะช่วยลดรายจ่ายเงินสดและช่วยออมเงินบาท เช่น กลุ่มบ้านวังคอตัง ชัยภูมิ กลุ่มบ้านเขาน้อย พิษณุโลก และกลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นกลุ่มยากจน สมาชิกเห็นว่าระบบแลกเปลี่ยนจะช่วยลดรายจ่ายเงินสดได้

¹⁰ จากการศึกษาของคณะนักวิจัยที่ประเทศญี่ปุ่น เมื่อเดือนเมษายน 2545

¹¹ ดูเพิ่มเติมในรายงานเล่มที่ 2 ระบบการแลกเปลี่ยนท้องถิ่นและเงินตราชุมชน: แนวคิดและประสบการณ์ในต่างประเทศ

3.2.2 เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนอาหารและวัตถุดิบของชุมชน เช่น กลุ่มทางภาคใต้ไม่สามารถปลูกข้าวได้พอเพียงกับการบริโภคในชุมชน จึงต้องการแลกเปลี่ยนสินค้าประมงกับข้าวจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

3.2.3 เพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้และสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน กลุ่มส่วนใหญ่คาดว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะช่วยลดการพึ่งพิงเงินบาท กระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อใช้ในชุมชน และเกิดความสมัครรักใคร่ในชุมชน เช่น กลุ่มศูนย์เรียนรู้พลังชุมชนตำบลห้วยบง ชัยภูมิ

3.2.4 เพื่อลดความเสี่ยงและต้นทุนในการดำเนินธุรกิจชุมชน เช่น กลุ่มผู้ผลิตกรรณกและหัวกรรณก สงขลา กลุ่มทอผ้าวังทอง สุพรรณบุรี แลกวัตถุดิบกับผลผลิตของสมาชิก

นอกจากนี้ หลายกลุ่มที่เข้าร่วมโครงการยังคาดหวังว่าจะได้เชื่อมโยงกับสถาบันหรือองค์กรนอกพื้นที่ที่อาจเอื้อประโยชน์ในการพัฒนากลุ่มหรือชุมชนของตน

3.3 ปัจจัยหรือเงื่อนไขสนับสนุนการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่ได้เกิดขึ้นในทุกพื้นที่ที่ให้ความสนใจและต้องการนำแนวคิดเรื่องระบบแลกเปลี่ยนมาปรับใช้ เพราะการเกิดระบบยังมีต้นทุนการจัดการที่ทำให้หลายกลุ่มยังไม่สามารถเริ่มใช้ระบบได้ หลายพื้นที่ที่ได้รับฟังแนวคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเห็นว่า ระบบแลกเปลี่ยนโดยไม่ใช้เงินบาทเป็นการ “ย้อนยุค” และ “ยุ่งยาก” ที่สำคัญคือ ไม่เห็นความจำเป็นในการที่จะต้องมีระบบดังกล่าว บางกลุ่มสนใจแต่ไม่แน่ใจว่าระบบจะก่อประโยชน์ให้จริง ในขณะที่อีกหลายพื้นที่ ให้ความสนใจและเห็นว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นแนวทางหนึ่งของการแก้ปัญหา

สำหรับเงื่อนไขที่มีผลต่อการเกิดและการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ประกอบด้วย ปัจจัยจากตัวสมาชิก ปัจจัยจากกลุ่ม ปัจจัยจากภายนอกบางปัจจัยเป็นเงื่อนไขจำเป็นแต่ไม่เพียงพอที่จะก่อให้เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

3.3.1 ความเข้มแข็งของกลุ่ม

มีคำถามว่า จำเป็นหรือไม่ที่ชุมชนที่จะนำระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมาใช้ในชีวิตประจำวันนั้น จะต้องดำเนินกิจกรรมในลักษณะของกลุ่มหรือเครือข่ายที่เข้มแข็งต่อเนื่องมาระดับหนึ่งแล้ว โดยเฉพาะในเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงหรือเศรษฐกิจพึ่งตนเอง เช่น เกษตรทางเลือก เกษตรทฤษฎีใหม่ การออมทรัพย์เพื่อการผลิต ธุรกิจชุมชน เป็นต้น¹² คำตอบคือ ไม่จำเป็น(ไม่ใช่เงื่อนไขจำเป็นแม้ว่า

¹² “บทนำ” กรณีศึกษากลุ่มสตรีเพื่อธุรกิจชุมชนและพัฒนาอาชีพบ้านทุ่งหลุก และศูนย์ส่งเสริมอาชีพธุรกิจชุมชนและพัฒนาชุมชนตำบลเมืองนะ อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่

จะเป็นปัจจัยเอื้อ) การวิจัยนี้พบว่า ในบางพื้นที่ไม่มีกลุ่มที่ดำเนินกิจกรรมอย่างจริงจัง ไม่มีธุรกิจชุมชน การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนเช่น การออมทรัพย์ยังไม่เข้มแข็ง มีทุนสังคมในระดับปานกลาง แต่กลุ่มสามารถเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าทำให้เกิดการรวมตัวกันหลวมๆ ของชาวบ้านเพื่อจัดทำระบบแลกเปลี่ยนชุมชน (เช่น กลุ่มบ้านเขาน้อย พิชญ์โลก) ซึ่งแม้ว่ารูปแบบยังเป็นการจัดตลาดแลกเปลี่ยน 1-2 ครั้งในหนึ่งเดือน แต่กลุ่มก็ประสบความสำเร็จในด้านของผู้เข้าร่วมและความพึงพอใจของสมาชิก จึงอาจสรุปในทิศทางตรงข้ามกับคำถามข้างต้นได้ว่ากลุ่มที่ไม่เข้มแข็งก็สามารถเกิดการแลกเปลี่ยนชุมชนได้ (ในรูปแบบง่ายๆ คือ แลกเปลี่ยนสินค้า) ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถเป็นกิจกรรมหนึ่งที่ทำให้สมาชิกได้เข้ามาทำกิจกรรมร่วมกัน รู้จักช่วยเหลือกัน ซึ่งจะเป็นพื้นฐานสำหรับการทำกิจกรรมอื่นร่วมกันต่อไปได้

ในทางตรงข้าม กลุ่มที่เข้มแข็งหลายกลุ่ม ไม่เห็นประโยชน์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เนื่องจากกลุ่มไม่ประสบปัญหาในการดำเนินธุรกิจ ไม่ประสบปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก และไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาอาศัยกันด้วยระบบแลกเปลี่ยนชุมชน หรือกล่าวอย่างสั้น คือ กลุ่มมีแนวคิดว่าการอยู่ได้โดยไม่จำเป็นต้องมีระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ดังนั้นจึงมีปัจจัยอื่นที่มีความสำคัญต่อการเกิดระบบมากกว่าความเข้มแข็งของกลุ่ม

3.3.2 ความเชื่อมั่น ใ้วางใจต่อผู้นำกลุ่ม

เนื่องจากในระยะต้นของการดำเนิน โครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนนั้น แนวคิด ประโยชน์และการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทยยังไม่มีตัวอย่างที่ชัดเจนเป็นรูปธรรม กรณีศึกษากลุ่มซึ่งใช้เป็นตัวอย่างก็เป็นแนวทางจากต่างประเทศที่ชาวบ้านในประเทศไทยส่วนใหญ่เห็นว่ายากที่จะปฏิบัติ การเริ่มต้นทดลองใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงไม่ใช่เรื่องง่าย ต้องการทำความเข้าใจกับสมาชิกให้เห็นประโยชน์ร่วมกันแม้ในกรณีของชุมชนเองก็ต้องอาศัยเวลาฟูมฟักความคิดในบรรดาสมาชิกไม่น้อยกว่าสองปี อีกทั้งยังต้องมีการสนับสนุนจากองค์กรภายนอกอย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านหลายกลุ่มตัดสินใจเข้าร่วมด้วยความเชื่อมั่น ใ้วางใจในผู้นำกลุ่ม ทั้งกลุ่มที่เกิดขึ้นใหม่เพื่อจัดทำระบบแลกเปลี่ยนชุมชน และกลุ่มอื่นๆ ที่มีกิจกรรมประจำอยู่แล้ว ในทางตรงข้ามกลุ่มที่ขาดความเชื่อมั่นในผู้นำ ยากที่จะเริ่มระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้เพราะสมาชิกไม่แน่ใจหรือไม่กล้าที่จะเสี่ยงเข้าร่วม ในระยะเริ่มต้นความเชื่อมั่นในตัวผู้นำเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นยิ่งกว่าความใ้วางใจกันในหมู่สมาชิก เช่น ประสบการณ์ของประเทศในตะวันตก ความสนใจของผู้นำและการเสียสละเวลาของผู้นำจึงมีความสำคัญอย่างมากในการริเริ่มหรือฟื้นฟูระบบแลกเปลี่ยนในหลายพื้นที่ที่ไม่เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีสาเหตุเนื่องจากผู้นำมีกิจกรรมมากและไม่เห็นความสำคัญของระบบ

อย่างไรก็ดี แม้ว่าความเชื่อมั่นไว้วางใจผู้นำจะเป็นเงื่อนไขจำเป็นของการเกิดระบบ แต่ก็ไม่ใช่เพียงพอที่จะทำให้พัฒนาระบบได้ยังต้องอาศัยความเห็นพ้องต้องกันของสมาชิกด้วย (ดูข้อ 3.3.3) และเมื่อระบบเกิดขึ้นแล้วประกอบกับสมาชิกได้เรียนรู้ประโยชน์และการจัดการระบบโดยตรง ความสำเร็จของระบบจึงจะอยู่ที่ความไว้วางใจ ความต้องการช่วยเหลือกันในหมู่สมาชิกมากกว่าบทบาทของผู้นำ

3.3.3 สมาชิกไว้วางใจกันและเห็นพ้องกันถึงความจำเป็นในการรวมกลุ่มเพื่อแก้ปัญหาและคาดหวังระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นทางออกหนึ่ง

เงื่อนไขที่จำเป็นและเพียงพอของการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน คือ การที่สมาชิกในชุมชนมีความเห็นร่วมกันที่จะรวมกลุ่มเพื่อบรรเทาปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน เช่น ความยากจน การว่างงาน ซึ่งมีความจำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน อีกทั้งมีความเข้าใจว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นทางออกทางหนึ่ง ความไว้วางใจกันระหว่างสมาชิกเป็นเงื่อนไขจำเป็นสำหรับความสำเร็จและความยั่งยืนของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนด้วย

ความเป็นชุมชนเมือง แม้จะยากในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนเนื่องจากมีข้อจำกัดในทรัพยากร และมีความสะดวกในการเข้าถึงตลาด แต่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนก็สามารถเกิดขึ้นได้เมื่อสมาชิกประสบปัญหาทางเศรษฐกิจสังคมและเห็นความจำเป็นต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน¹³

3.3.4 ความสามารถในการผลิต

ความเข้าใจโดยทั่วไปคือ ชุมชนที่จะเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ ควรเป็นชุมชนที่มีผลผลิตหลากหลาย แต่จากการศึกษาพบว่า เงื่อนไขที่สำคัญกว่าการมีผลผลิตหลากหลายในปัจจุบันคือความสามารถในการผลิต ศักยภาพของสมาชิกและศักยภาพของชุมชนที่จะผลิตสินค้าอื่นๆ ที่แตกต่างจากสินค้าหรือบริการที่ผู้อื่นผลิต ทั้งนี้เนื่องจากสภาพการผลิตที่สังเกตได้ในปัจจุบันเป็นการผลิตเพื่อขายที่จะอยู่ภายใต้ขีดจำกัดของตลาดและเงินทุน สมาชิกในชุมชนจึงผลิตสินค้าคล้ายคลึงกันตามสัญญาณตลาด ไม่สามารถแสดงทักษะของตนออกมาได้อย่างเต็มที่ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่มุ่งกิจกรรมการผลิตขนาดเล็ก มีตลาดคือความต้องการของคนในชุมชน ไม่ต้องการการลงทุนมาก จะทำให้สมาชิกในชุมชนค้นหาศักยภาพของตนเองที่จะผลิตสินค้าหรือบริการอื่นๆ เพื่อตอบสนองความต้องการที่หลากหลายของสมาชิกในชุมชน

จากการเปรียบเทียบระหว่างชุมชนเมือง (เช่น กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา กลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร) และชุมชนชนบท พบว่าในขณะที่ชุมชนชนบทมีแรงงาน ที่ดิน และวัตถุดิบจากธรรมชาติ สามารถสร้างผลผลิตจากที่ดินและแรงงานของตน หรือเก็บเกี่ยววัตถุดิบจากธรรมชาติมาใช้ในการแลกเปลี่ยน และมีระดับความสามารถในการพึ่งตนเอง ชุมชนเมืองกลับมี

¹³ ดูกรณีศึกษากลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา และกลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร

ข้อจำกัดมากกว่าด้านความสามารถในการผลิต แลกเปลี่ยน และพึ่งตนเองเนื่องจากมี ข้อจำกัดทั้งด้านวัตถุดิบ ที่ดิน และทุนทรัพย์ มีเพียงแรงงาน¹⁴ เท่านั้นที่มีเหลือเพื่อจึงไม่สามารถพึ่งตนเองได้ ด้านอาหารและวัตถุดิบเพื่อการผลิต ต้องซื้อปัจจัยเหล่านี้จากภายนอก การแลกเปลี่ยนกันเองด้านแรงงานไม่สามารถเกื้อหนุนให้เกิดเงินบาทไว้ซื้อสินค้าอาหารและวัตถุดิบจากภายนอกชุมชนได้ แม้ด้านหนึ่ง สมาชิกจะใช้แรงงานเพื่อช่วยงานร้านค้าชุมชน หรือสอนหนังสือเด็กๆ และสามารถแลกเปลี่ยนนั้นกับสินค้าจำเป็นจากร้านค้าชุมชนได้ แต่เนื่องจากสินค้าเหล่านั้นมาจากนอกชุมชนที่ต้องซื้อด้วยเงินบาท จึงเป็นภาระของร้านค้าชุมชนที่จะต้องหาเงินบาทไว้ซื้อสินค้าจากภายนอก ระบบนี้จึงต้องการการเกื้อหนุน คือ การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ความเป็นไปได้ทางหนึ่งคือการนำวัตถุดิบจากชุมชนชนบทมาแปรรูปโดยใช้แรงงานจากชุมชนเมือง และแลกเปลี่ยนกับแปรรูปจากชุมชนเมือง กับอาหารและวัตถุดิบจากชุมชนชนบท แต่การดำเนินการเช่นนี้ อาจจะมีต้นทุนการขนส่งและการจัดการอื่นๆ เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่ชนบทที่พร้อมจะทำการแลกเปลี่ยนสินค้าและเมืองอยู่ใกล้กันมาก

3.3.5 การค้นหาทางออกของปัญหาภาระหนี้สิน

การแก้ไขปัญหาภาระหนี้สินมีสองแนวทาง คือ การเพิ่มรายได้ หรือ ลดรายจ่าย กลุ่มจำนวนไม่น้อยที่คิดวิธีแก้ไขปัญหาโดยการพยายามหาทางเพิ่มรายได้ ทั้งที่ในการเพิ่มรายได้ นั้น อาจจะก่อให้เกิดรายจ่ายมากขึ้นตามมาด้วย

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีผลทางลดรายจ่ายที่เป็นเงินบาทมากกว่าการเพิ่มรายได้ ดังนั้นในกลุ่มที่เน้นการเพิ่มรายได้ หรือพยายามหารายได้เป็นเงินบาทเพื่อการใช้หนี้ จะเห็นว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมิใช่ทางออก¹⁵ กลุ่มที่ยอมรับระบบแลกเปลี่ยนชุมชน คือกลุ่มที่เห็นว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นการช่วยลดรายจ่ายของสมาชิก

3.3.6 ขนาดของกลุ่มสมาชิก และระยะทางระหว่างสมาชิก

ขนาดของกลุ่มสมาชิกที่ใหญ่เกินไปจะทำให้ยากในการบริหารจัดการ และสมาชิกอาจไม่รู้จักคุ้นเคยกันอย่างทั่วถึง แต่ขนาดที่เล็กเกินไปก็จะทำให้สินค้าที่นำมาแลกเปลี่ยนไม่หลากหลาย การแลกเปลี่ยนไม่น่าสนใจ ขนาดของกลุ่มแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในกรณีที่มีการจัดตลาดนัดชุมชนจะมีสมาชิกประมาณ 15-20 รายเป็นส่วนใหญ่

ชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีโอกาสดำเนินการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ง่าย เนื่องจากมีลักษณะการตั้งบ้านเรือนใกล้ชิดกัน อย่างไรก็ดี เงื่อนไขด้านระยะทางไม่ใช่เงื่อนไข

¹⁴ ดูรายงานกรณีศึกษา กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา กรุงเทพมหานคร และ กลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร

¹⁵ ดูกรณีศึกษา กลุ่มศูนย์สาธิตการเกษตรร้านค้าชุมชนท่าเสา อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี

จำเป็นของการเกิดกลุ่มและการแลกเปลี่ยนชุมชนในกลุ่มที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ มีความเป็นเครือข่าย หรือมีการเชื่อมร้อยกันโดยกิจกรรมใดๆ แม้ว่าจะระยะทางอยู่ไกล แต่ก็สามารถเกิดตลาดนัดแลกเปลี่ยนได้ เช่น กรณีของศูนย์เรียนรู้พลังชุมชน ห้วยบง จังหวัดชัยภูมิ และกรณีของบุญคุณชุม จะมีสมาชิกจากต่างหมู่บ้าน กรณีศูนย์เรียนรู้กลุ่มอีได้น้อย จะให้วิธีเวียนจัดตลาดแลกเปลี่ยนชุมชนไปตามหมู่บ้านต่างๆ ที่อยู่ในเครือข่าย แต่สมาชิกกลุ่มก็ยอมรับว่า ระยะทางเป็นอุปสรรคสำหรับการเข้าร่วมกิจกรรมระบบแลกเปลี่ยนชุมชนด้วยเช่นกัน

3.3.7 กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน

การเก็บหาของตามธรรมชาติมาแลกเปลี่ยน แสดงให้เห็นว่า แม้ว่าที่ดินจะมีเจ้าของ แต่ผลผลิตตามธรรมชาติที่เกิดขึ้นจากผืนดินนั้น ยังเป็นทรัพย์สินเปิด(open access) ที่ไม่ได้กีดกันการใช้และผลผลิตตามธรรมชาติก็มีใช้ทรัพย์สินร่วม (common property) เนื่องจากชุมชนไม่มีกลไกมาจัดการดูแลควบคุมการใช้นั้น ระบบกรรมสิทธิ์เช่นนี้เป็นบริบทที่เอื้อในการเกิดระบบแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงระหว่างกันสำหรับกลุ่มที่ยากจน หากเป็นสังคมเมืองหรือสังคมที่เคร่งครัดกับระบบสิทธิในทรัพย์สิน เช่น ผักหญ้าในนาข้าวนาย ก. เป็นทรัพย์สินเฉพาะของนาย ก. คนจนที่ไม่มีที่ดินแทบจะไม่มีโอกาสในการแลกเปลี่ยน ยกเว้นการใช้แรงงาน ในทางตรงข้าม หากมีการแลกเปลี่ยนขึ้นบ่อยครั้งในปริมาณที่มากขึ้น และจำนวนสมาชิกแลกเปลี่ยนก็เพิ่มขึ้นมาก ระบบกรรมสิทธิ์แบบเปิดอาจนำไปสู่การริบเร่เก็บเกี่ยวทรัพยากรธรรมชาติ จนธรรมชาติสร้างใหม่ไม่ทันก็เป็นได้ ในกรณีเช่นนี้ ชุมชนต้องมีระบบการจัดการทรัพย์สินร่วม เพื่อให้คนยากจนได้มีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรควบคู่กับการจัดการอนุรักษ์ด้วย

3.3.8 มาตรฐานทางเศรษฐกิจของกลุ่มหรือชุมชน

กลุ่มที่มีผลประกอบการทางธุรกิจดีมีแนวโน้มที่จะไม่เห็นประโยชน์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ทั้งนี้เนื่องจากประโยชน์จากการออมเงินบาทคิดเป็นสัดส่วนที่เล็ก กลุ่มที่มีผลประกอบการทางธุรกิจดีและมีแนวโน้มที่จะใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน คือ กลุ่มที่มีความสัมพันธ์ในแนวคิงกับสมาชิก คือ สมาชิกรับวัตถุดิบจากกลุ่ม และกลุ่มรับซื้อสินค้าจากสมาชิก เป็นการรวมตัวที่เอื้อประโยชน์ทางเศรษฐกิจต่อสมาชิกและต่อกลุ่ม เช่น กลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรงนก จะนะ จังหวัดสงขลา และกลุ่มทอผ้าวังทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

3.4 ปัจจัยที่กำหนดรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่สามารถลอกเลียนแบบกันได้ การกำหนดรูปแบบของระบบว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง ใช้บัตรแลกเปลี่ยนหรือใช้การหักบัญชี เป็นผลของปัจจัยด้านต้นทุนของระบบเป็นหลัก ซึ่งแต่ละชุมชนจะมีต้นทุนของการสร้างระบบที่แตกต่างกันตามพื้นฐานประสบการณ์ของชุมชนนั้น

3.4.1 พื้นฐานทางวัฒนธรรม

สังคมชนบทไทยมีพื้นฐานของความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน สมาชิกไม่เห็นว่าจะต้องคิดส่วนต่างของมูลค่าเสมอไป มีความยินดีให้ บางครั้งให้เอาไปก่อนแล้วค่อยนำมาแลกคืนภายหลังได้แสดงถึงความไว้วางใจและความเอื้ออาทรที่มีต่อเพื่อนสมาชิก ในขณะเดียวกัน สังคมไทยไม่มีพื้นฐานของการจดบันทึกความพยายามในการจัดการส่วนขาดเหลือ เช่น การจดบันทึกส่วนขาดเหลือ หรือการใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนให้กับมูลค่าส่วนที่ขาดเหลือเป็นเรื่องยุ่งยากเกินไป ระบบที่ใช้ได้ดีกับลักษณะทางสังคมเช่นนี้ คือ ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรง

น่าสังเกตว่า การคิดหนี้แลกเปลี่ยนยังเกิดขึ้นไม่มากนักในการศึกษาครั้งนี้เพราะระบบเพิ่งเริ่มใช้ แต่เป็นที่น่าติดตามว่า หากมีการแลกเปลี่ยนอย่างต่อเนื่อง มีโอกาสที่จะคิดหนี้แลกเปลี่ยนกันมากขึ้น ชาวบ้านจะหาทางออกต่อวิธีการดังกล่าวอย่างไร จะเกิดระบบการบันทึกหนี้โดยการลงบัญชีหรือใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนหรือไม่ หากหาทางออกไม่ได้ หรือสมาชิกคิดว่าเป็นเรื่องยุ่งยากที่จะต้องหาทางออก ระบบจะล้มเลิกไปหรือไม่

3.4.2 ประสิทธิภาพของกลุ่ม

กลุ่มที่มีร้านค้าชุมชนหรือธุรกิจชุมชน จะสามารถเข้าใจระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนได้เร็วกว่ากลุ่มที่ไม่มีร้านค้าชุมชนหรือธุรกิจชุมชน โดยเฉพาะในเรื่องของการลงบัญชีตัวเลข อย่างไรก็ตาม พบว่า กลุ่มเยาวชนฮักคันน้ำชี มีการเรียนรู้เรื่องระบบหักบัญชีได้ดี ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ระบบเป็นสิ่งที่สามารถเรียนรู้และสร้างประสิทธิภาพได้ ถ้าพร้อมที่จะมีการเรียนรู้ เยาวชนเป็นตัวแทนของความพร้อมในการเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ และอาจจะเป็นอย่างนี้ให้ผู้ใหญ่ได้เรียนรู้ได้ในภายหลัง

ระบบบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถใช้ได้กับกลุ่มที่มีความสามารถในการบริหารจัดการกลุ่ม เนื่องจากต้องมีการควบคุมดูแลระบบที่ส่วนกลาง แต่ก็สามารถมีการเริ่มต้นได้อย่างง่ายในกรณีของกลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ ที่จังหวัดมุกดาหาร โดยให้เยาวชนเป็นผู้จัดบันทึกระบบแลกเปลี่ยนหรือเป็นการ “ควบคุมดูแลระบบ” ที่ส่วนกลาง จากทั้งสองตัวอย่างนี้เห็นได้ว่าเยาวชนจะเป็นความหวังที่สำคัญของการมีระบบที่สลับซับซ้อนกว่าการแลกของต่อของตามปกติ

3.4.3 ความไว้วางใจและทุนทางสังคม

การแลกเปลี่ยนบริการอาจเป็นการแลกเปลี่ยนคนละช่วงเวลา เช่นการแลกเปลี่ยนแรงงานหรือการลงแขกในอดีตร การแลกเปลี่ยนคนละช่วงเวลา หมายถึงผู้รับบริการมีมีพันธะที่จะต้องตอบแทนในโอกาสต่อไป ในสังคมไทยที่ไม่มีการจดบันทึก ลงบัญชีหรือการใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยนเพื่อแสดงพันธะการชำระหนี้จำเป็นต้องมีความเอื้ออาทรหรือความไว้วางใจกันสูงการแลกเปลี่ยนจึงจะเกิดขึ้นได้ แต่ในต่างประเทศจะนำระบบการแลกเปลี่ยนโดยใช้บัตรชุมชนหรือการลงบัญชี (หรือเงินตราของประเทศ) ซึ่งแสดงพันธะสัญญาในการชำระหนี้ เนื่องจากมีระบบคิดของการต่างตอบแทนเป็นหลัก

กลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร ที่เป็นชุมชนค่อนข้างใหม่ สมาชิกมีพื้นฐานหลากหลาย และไม่รู้จักกันมากนัก กลุ่มเคยมีแนวคิดที่จะแลกเปลี่ยนบริการวิงวอมเตอร์ไรค์กับอาหารปรุงสำเร็จ แต่เนื่องจากการแลกเปลี่ยนดังกล่าวไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันในพื้นที่จึงจำเป็นต้องมีระบบการจัดการ หากต้องการแลกเปลี่ยนเป็นประจำจำเป็นต้องใช้ระบบบันทึก ลงบัญชี หรือใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชน อย่างไรก็ตาม เนื่องจากชุมชนยังไม่พร้อมที่จะใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนและสมาชิกในกลุ่มไม่ใกล้ชิดกันมากนัก จึงเกิดคำถามว่า หากมีการลงบัญชีไว้แล้วจะใช้คืนเมื่อไร จะติดตามหนี้ได้อย่างไร การไม่รู้จักรกันถึงขั้นไว้วางใจประกอบกับการไม่มีผู้นำที่เข้มแข็งและมีการบริหารจัดการที่ดี ทำให้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่เกิดขึ้นสำหรับชนิดของสินค้าและบริการที่ไม่สามารถแลกเปลี่ยนกันได้ หรือสินค้ามูลค่าต่างกัน

3.4.4 ความต้องการพื้นฐานของชุมชน

หากชุมชนประสบปัญหาไม่สามารถผลิตปัจจัยสี่หรือปัจจัยการผลิตได้เพียงพอ เช่น อาหารเส้นไหม รูปแบบการแลกเปลี่ยนที่ต้องการจะเป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ระบบที่มีความคล่องตัวคือ การหักบัญชี กลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรงนกจะนะ กลุ่มทอผ้าวังทอง สุพรรณบุรี ใช้ระบบนี้ ซึ่งเงื่อนไขสำคัญของการใช้ระบบหักบัญชี คือ ความจำเป็นที่ต้องพึ่งพากันเอื้อประโยชน์ให้แก่กัน เช่น นำวัตถุดิบไปใช้ผลิตแล้วส่งคืนในรูปผลผลิต และความซื่อสัตย์ไว้วางใจต่อกัน กลุ่มเพื่อน-เสียว-เกลอ กำลังพัฒนาระบบหักบัญชีเพื่อการแลกเปลี่ยนอาหารระหว่างภูมิภาค โดยเน้นความเป็นมิตรและการร่วมทุกข์ร่วมสุขเป็นอุดมการณ์

3.4.5 บทบาทของนักวิจัยและผู้นำกลุ่ม

ไม่อาจปฏิเสธได้ว่า ระบบที่ซับซ้อนอย่างเช่นระบบบัตรแลกเปลี่ยนชุมชน เกิดขึ้นเพราะบทบาทของนักวิจัยในพื้นที่หรือผู้นำในพื้นที่ซึ่งมีแนวคิดก้าวหน้า¹⁶ โดยที่บุคคลเหล่านี้ต้องใช้เวลาคลุกคลีและร่วมคิดกับกลุ่มอย่างจริงจังต่อเนื่อง แต่ก็อาจเกิดคำถามได้ว่ารูปแบบที่บุคคลภายนอกมีส่วนผลักดันให้เกิดขึ้นนั้นมีความเหมาะสมกับชุมชนหรือไม่อย่างไร

ความเหมาะสมของระบบขึ้นอยู่กับสภาพของปัญหาและความสามารถในการจัดการ การใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนจะยากสำหรับชาวบ้านแต่ระบบดังกล่าว มีศักยภาพมากกว่าในการแก้ปัญหาที่ชุมชนอาจยังไม่เห็น เช่น ในปีที่ผ่านมา อาหารขาดแคลน ระบบแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงจะไม่สามารถบรรเทาปัญหาได้ ชาวบางคนที่ประสบปัญหาต้องหาซื้อข้าวหรือหาสินค้าอื่นมาแลกข้าวกับชาวนาที่พอจะปลูกข้าวได้ ทั้งสองทางเป็นทางเลือกที่จำกัดสำหรับการมีข้าวให้

¹⁶ คือ คุณพรพิศรา คลังภูเขียว ที่อุดร จังหวัดยโสธร คุณจันทร์พิไล ล้อ ที่รับผิดชอบกลุ่มจังหวัดมุกดาหาร คุณเดื่อ อภิชาติเกรียงไกรซึ่งรับผิดชอบพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา และพระสมุทรสุรพงษ์ ปันนิจิตโต เจ้าอาวาสวัดโนนตากกลาง จังหวัดนครราชสีมา

เพียงพอสำหรับบริโภคตลอดทั้งปี ทางออกอีกทางหนึ่งคือ ชุมชนจัดทำบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนให้สมาชิกที่ไม่มีข้าว สมาชิกสามารถนำบัตรไปแลกข้าวจากชาวนาที่มีข้าวและมีความยินดีช่วยเพื่อน (แต่มิใช่ด้วยการให้เปล่า) ชาวนาที่มีข้าวจะขายข้าวส่วนหนึ่งในตลาด (ซึ่งน่าจะได้ราคาสูงขึ้นเพราะขาดแคลน) อีกส่วนหนึ่งอาจแบ่งปัน(ขาย)ให้เพื่อนสมาชิกโดยยอมรับบัตรชุมชนเป็นส่วนลดหรือใช้วิธีการลงบัญชีทั้งหมด คณะกรรมการอาจกำหนดให้สมาชิกที่รับบัตรแลกเปลี่ยนชุมชน ต้องนำบัตรนั้นมาคืนกรรมการภายในระยะเวลาที่กำหนดความเหมาะสม ในระหว่างนี้ สมาชิกอาจหาทางผลิตสินค้าหรือให้บริการแก่สมาชิกอื่นๆ ในชุมชน หรือทำสิ่งอื่นให้แก่ชุมชนเพื่อแลกเปลี่ยนบัตรชุมชนกลับคืนมาส่งคืนกลุ่มเมื่อถึงกำหนด โดยวิธีนี้ชาวนาไม่ต้องใช้วิธีขอข้าว หรือกู้เงินสดเพื่อซื้อข้าวทั้งหมด การใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนหรือการหักบัญชีจะช่วยบรรเทาปัญหาได้ ทางออกอีกทางหนึ่งคือ การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน พื้นที่ที่มีผลผลิตข้าวเหลืออาจช่วยเหลือกลุ่มเครือข่ายที่ประสบภัยแล้งโดยให้ข้าวหรืออาหารโดยการหักบัญชี แต่ทั้งนี้ทุกวิธีการจะมีต้นทุนในการจัดการทั้งสิ้น ถึงแม้ว่าเป็นระบบที่มีความสลับซับซ้อนแต่ถ้าหากมีผู้นำกลุ่มที่เข้มแข็งอย่างเช่นกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ จังหวัดนครราชสีมา ก็อาจจะทำให้ระบบดำเนินต่อไปได้

ในสภาพการณ์ปกติ คนยากจนที่ไม่มีปัจจัยการผลิตมากนัก เช่น อาจมีเฉพาะแรงงานก็สามารถได้ประโยชน์จากระบบบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนหรือการหักบัญชีมากกว่าระบบแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง เพราะสามารถรับวัตถุดิบมาแปลงเป็นสินค้าและบริการแล้วจึงนำผลผลิตไปแลกคืนในภายหลัง สิ่งสำคัญที่ต้องการคือ ความขยัน ความซื่อสัตย์ของผู้รับมาก่อน กับความรู้สึกลึกเอื้ออาทร ความไว้วางใจของผู้ที่ให้

บทที่ 4

ผลและข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

เนื่องจากความพยายามร่วมกันระหว่างนักวิจัยกับชุมชนในสร้างตัวบ่งชี้ยังไม่ประสบความสำเร็จมากนักเนื่องจากความจำกัดของเวลาที่มีการทดลอง ในการประเมินผลจึงใช้ผลจากการสังเกตของนักวิจัยเป็นหลักขนาดของผลที่เกิดขึ้นขึ้นอยู่กับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เลือกใช้ โดยสามารถแยกพิจารณาผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้เป็นสามระดับ คือ ผลต่อสมาชิก ผลต่อชุมชนและผลเศรษฐกิจมหภาค ผลต่อสมาชิกจะมีผลโดยตรงที่จะทำให้สมาชิกตัดสินใจร่วมกิจกรรมการแลกเปลี่ยนชุมชนอย่างต่อเนื่องหรือไม่ ซึ่งมีผลต่อความสำเร็จและความยั่งยืนของระบบ

4.1 ผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนต่อสมาชิก

4.1.1 ผลต่อความพึงพอใจของสมาชิก

ในกลุ่มจากจังหวัดพิษณุโลก มีสมาชิกที่คิดว่าคนยากจนเพราะไร้ที่ทำกิน ต้องทำงานรับจ้างแรงงาน จะใช้วิธีเก็บผักเก็บหอยตามธรรมชาติมาแลกกับผลไม้ให้ความเห็นว่าการแลกเปลี่ยนทำให้สามารถมีอาหารหลากหลายชนิดรับประทาน หรือการแลกเปลี่ยนอาหารสำเร็จรูป โดย วันหนึ่งทำอาหารชนิดเดียวหรือสองชนิด อีกส่วนหนึ่งไว้รับประทาน อีกส่วนหนึ่งไว้แลกกับอาหารของคนอื่น ทำให้ในวันนั้นมีอาหารรับประทานหลากหลายชนิดเพิ่มขึ้น

การแลกเปลี่ยนชุมชนไม่ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนโดยตรงหรือแลกเปลี่ยนโดยใช้สื่อกลางโดยมีตลาดในชุมชน สิ่งที่สมาชิกได้รับคือ ปฏิสัมพันธ์กับเพื่อนสมาชิกคนอื่นๆในชุมชน การรู้ความต้องการของเพื่อนสมาชิก หลายกลุ่มเปรียบเทียบผลที่เกิดขึ้นกับการร่วมงานบุญที่วัด ไม่ว่าจะเป็นการได้อาหารหลากหลายกลับบ้าน หรือได้มีโอกาสพูดคุยพบปะกันมากขึ้นในบรรยากาศที่เป็นกันเองมากกว่ากิจกรรมอื่น ซึ่งโอกาสดังกล่าวได้เริ่มลดถอยลงไปหลายชุมชนที่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจรัดตัวหรือมีปัญหาทางเศรษฐกิจแล้วต่างคนต่างแก้ บางกลุ่มนัดหมายที่จะทำกิจกรรมอื่นๆร่วมกันหลังการแลกเปลี่ยน เช่น การรับประทานอาหาร หรือการทำกิจกรรมกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่จังหวัดชัยภูมิ ทำให้เกิดความใกล้ชิดสนิทสนมกันมากยิ่งขึ้น หลายคนบอกว่ากิจกรรมการแลกเปลี่ยนเป็นกิจกรรมที่สนุก

4.1.2 ผลต่อการลดรายจ่าย และออมเงินบาท

ระบบแลกเปลี่ยนมีผลโดยตรงต่อการออมเงินบาทของสมาชิก แม้ว่าในแต่ละครั้งจะไม่ได้เป็นปริมาณที่มากนัก แต่ก็มีผลสำคัญยิ่งในยามจำเป็นของสมาชิกบางราย สมาชิกคนหนึ่งในกลุ่มชุมชนซึ่งคิดว่าตนเองจนกว่าคนอื่นๆ เล่าให้ฟังว่า ในวันที่จำเป็นต้องใช้เงินบาทแต่มีเงินบาทอยู่น้อยไม่พอค่าอาหาร ก็จะใช้ “บุญ” ซื้ออาหารจากสมาชิกในระบบแลกเปลี่ยน ทำให้วันนั้นมีเงินบาทเพียงพอ

สำหรับใช้ในกิจกรรมอื่น ผู้นำกลุ่มวังคองตั้งจังหวัดชัยภูมิ ประเมินการว่า สมาชิกสามารถลดค่าใช้จ่ายเงินสดด้านอาหารได้เดือนละประมาณ 50-100 บาท

การใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นการออมเงินบาทตามปริมาณบัตรที่ใช้ โดยทั่วไปชาวบ้านจะใช้หนึ่งบัตรชุมชนประมาณเท่ากับ 1 บาท กลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่มีการใช้บัตร “ทุน” 78 “ทุน” ในการทดลองใช้และจดบันทึก 4 ครั้ง นั่นคือทั้งระบบมีการออมเงินบาทประมาณ 78 บาท

4.1.3 สมาชิกเห็นศักยภาพในการผลิตของตนเองและเห็นคุณค่าของวัตถุดิบในท้องถิ่นและสิ่งของเหลือใช้ที่เดิมคิดว่าไร้ประโยชน์

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกระตุ้นให้สมาชิกมีการผลิตเพื่อนำมาแลกเปลี่ยน โดยไม่จำเป็นต้องเป็นการผลิตที่พึ่งพิงทุนที่เป็นตัวเงินซึ่งเป็นปัจจัยที่ขาดแคลนโดยสิ่งที่สมาชิกพยายามทำคือ การมองหาวัตถุดิบในพื้นที่ร่วมกับทักษะของตนเอง ที่มีหรือแม้แต่แรงงานของตนเอง เช่น การซ่อมแซมหลังคาร้านค้าชุมชนเพื่อแลกกับข้าวสาร การทำอาหารเพื่อแลกกับสินค้าอื่น การเก็บเห็ดในป่า กลุ่มเกษตรอินทรีย์ นครราชสีมา ให้สมาชิกนำมูลสัตว์มาแลกบัตรแลกเปลี่ยน “ใจ” เพื่อแลกซื้อสินค้าได้

4.2 ผลต่อความเข้มแข็งและความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชน

การพึ่งตนเอง หมายถึงการที่ชุมชนสามารถควบคุม จัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยตนเอง สามารถตัดสินใจทางเศรษฐกิจได้ด้วยตนเอง สามารถตอบสนองความต้องการของชุมชนได้ด้วยตนเอง¹⁷ อย่างไรก็ตาม ชุมชนยังไม่สามารถพึ่งตนเองได้ในทุกเรื่อง ยังต้องมีการพึ่งพากันและกันระหว่างชุมชนเครือข่าย ระหว่างชุมชนและองค์กรภายนอกในบางเรื่อง ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงมุ่งหวังเพิ่มขีดความสามารถในการพึ่งตนเอง ด้วยการสร้างศักยภาพของทุนสี่ประการในชุมชน คือ ทุนมนุษย์ ทุนทางสังคม ทุนทรัพยากรธรรมชาติและทุนกายภาพ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนนำไปสู่การพึ่งพาตนเองได้ โดย

4.2.1 การสร้างความร่วมมือในหมู่สมาชิกซึ่งเป็นการสะสมทุนทางสังคม

การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการเป็นวิถีชีวิตที่หลายกลุ่มเคยปฏิบัติ แต่อยู่ในวงจำกัดและชุมชนไม่เห็นความสำคัญและศักยภาพของระบบดังกล่าวในเชิงสังคม ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนทำให้ชุมชนมีแนวคิดที่จะหันมารื้อฟื้นวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน การแลกเปลี่ยนอาหารที่วัด สมาชิกมีความใกล้ชิดมากยิ่งขึ้นและหันมาร่วมมือกันมากขึ้น แม้บ้านในกลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ มุกดาหารต้องการตั้งพรรคเพื่อดำเนินกิจกรรมการเมืองในท้องถิ่น เป็นต้น

¹⁷ รายงานเล่มที่ 2 ระบบการแลกเปลี่ยนท้องถิ่นและเงินตราชุมชน: แนวคิดและประสบการณ์ในต่างประเทศ

ระบบแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงสามารถนำมาใช้ได้กับชุมชนที่มีทุนทางสังคมไม่สูงนักและสามารถสร้างทุนทางสังคมให้เกิดขึ้นกับกลุ่มได้

4.2.2 การเสริมสร้างศักยภาพทรัพยากรมนุษย์

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีผลโดยตรงที่กระตุ้นให้สมาชิกแต่ละคนค้นหาศักยภาพและทักษะในการผลิตของตนเอง นอกจากนี้ ระบบยังเสริมสร้างความสามารถในการจัดการของคณะกรรมการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ศีกระบบการทำบัญชี เป็นต้น สมาชิกกลุ่มเยาวชนฮักคันน้ำชี จังหวัดชัยภูมิ และเยาวชนกลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ สามารถทำบัญชีรับจ่ายได้อย่างถูกต้อง แม้ว่ากลุ่มผู้ใหญ่อื่นๆ ปฏิเสธที่จะใช้ระบบดังกล่าว

4.2.3 การกระตุ้นการผลิตในชุมชนเพื่อชุมชน

ร้านค้าชุมชน หันมารับสินค้าในชุมชนเพื่อวางจำหน่ายมากขึ้นและให้สมาชิกเข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลมากขึ้น เช่น การซ่อมแซม ทำความสะอาดร้านค้าเพื่อแลกกับสินค้าในร้านของกลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา การรับวางจำหน่ายน้ำดื่ม น้ำแข็งของสมาชิกในกลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร ผลนี้ น่าจะประยุกต์ใช้ได้ ในอีกหลายพื้นที่ที่มีร้านค้า เช่น กลุ่มทอผ้าวังทอง สุพรรณบุรี กลุ่มเกษตรอินทรีย์ นครราชสีมา เป็นต้น

บ้านหนองสะพังทอง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดมุกดาหาร ไม่เคยมีการผลิตอาหารเพื่อขายในหมู่บ้าน เมื่อกลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ มุกดาหาร จัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนโดยการเปิดร้านค้า(เพิง) สำหรับสมาชิกนำสินค้ามาแลกเปลี่ยน พืชผักที่เก็บหามาได้ภายในท้องถิ่นและอาหารที่ผลิตโดยแม่บ้านสมาชิกระบบแลกเปลี่ยนได้ถูกนำมาวางในตลาดและเป็นที่ยอมรับของทุกคนทั่วไปในหมู่บ้าน เพราะไม่ต้องเดินทางไปซื้อนอกหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผลผลิตในตลาดแลกเปลี่ยนมีความใหม่สด คุณภาพดีกว่าสินค้าในตลาดต่างหมู่บ้าน สมาชิกกลุ่มจึงเห็นโอกาสที่จะสร้างรายได้ และมีแนวคิดร่วมกันในหมู่สมาชิกว่า “ขายก่อนแลก” แนวคิดดังกล่าวแม้จะขัดแย้งกับแนวคิดพื้นฐานของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ที่ต้องการลดการพึ่งพาเงินบาท ลดรายจ่ายมากกว่าการเพิ่มรายได้ แต่ก็ทำให้สมาชิกมีแรงจูงใจกระตือรือร้นที่จะผลิตสินค้าออกมาที่ตลาดแลกเปลี่ยนของกลุ่มมากขึ้น¹⁸

4.2.4 การออมและการลงทุนในชุมชน

เป็นที่ชัดเจนว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนทำให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจในชุมชน เกิดตลาดในชุมชน กระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อแลกเปลี่ยนที่ตอบสนองความต้องการของสมาชิกในชุมชน แต่เนื่องจากระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่เป็นระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรง ระบบนี้จึงกระตุ้นให้เกิดการผลิตและการบริโภคของครอบครัวสมาชิกในแต่ละรอบของการ

¹⁸ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในเล่มที่ 3 การวิจัยภาคสนาม

แลกเปลี่ยน แต่ไม่ก่อให้เกิดการออมและการลงทุนในท้องถิ่น ผลโดยตรงต่อการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนจึงยังอยู่ในวงจำกัด¹⁹

อย่างไรก็ตาม ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่ใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเช่น “บุญคุณชุมชน” มีโอกาสก่อผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนได้มากกว่า โดยเฉพาะในปัจจุบัน บุญคุณชุมชนซึ่งเคยใช้กันอยู่เฉพาะในบ้านสันติสุข จะได้ขยายการใช้ไปสู่กลุ่มโรงสีชมรมรักษัธรรมชาติ บ้านโสกชุมปูน ซึ่งเป็นโรงสีชุมชนขนาดใหญ่มีสมาชิกประมาณ 1,000 คน สมาชิกสามารถนำ “บุญ” ไปซื้อแลกเปลี่ยนจากโรงสีเพื่อใช้ทำปุ๋ยอินทรีย์และอื่นๆ ได้ แล้วโรงสีก็จะนำ “บุญ” ไปซื้ออาหารและพืชผักผลไม้จากสมาชิก เพื่อลดรายจ่ายค่าสวัสดิการอาหารที่โรงสีรับภาระอยู่ถึงเดือนละประมาณ 10,000 บาท²⁰ การนำ “บุญ” ใช้ไปกับโรงสีทำให้การใช้บุญเชื่อมโยงไปสู่การผลิตอื่นๆ และหากโรงสีสามารถลดรายจ่ายเงินบาทได้ ก็คาดว่าโรงสีจะสามารถดำเนินกิจกรรมได้คล่องตัวขึ้น มีผลกำไรกลับมาเป็นเงินปันผลสู่สมาชิกและใช้ลงทุนในกิจกรรมอื่นๆ ในชุมชนได้มากขึ้น²¹

4.2.5 ทำให้ร้านค้าชุมชนเห็นประโยชน์และแนวทางในการนำสิ่งที่ผลิตได้เองในชุมชนมาวางในร้านเพื่อแลกเปลี่ยนหรือขาย จากเดิมที่ร้านค้าชุมชนส่วนใหญ่เป็นเพียงร้านค้าที่นำของนอกชุมชนเข้ามาวางขาย ร่วมสินค้าที่ผลิตได้ในชุมชนหรือกลุ่มมักจะเป็นผู้จำหน่ายเอง หรือคิดหาตลาดจากภายนอกเป็นหลักทำให้ไม่มีตลาดที่มั่นคงภายในพื้นที่ ขณะที่ร้านค้าชุมชนเองก็จะหาของจากนอกชุมชนมาจำหน่าย เพราะเห็นว่าเป็นที่ต้องการและไม่มีสินค้าดังกล่าวภายในชุมชน ระบบนี้ช่วยให้การหมุนเวียนของเศรษฐกิจภายในชุมชนมีเพิ่มมากขึ้น

4.2.6 การเกื้อกูลทางเศรษฐกิจระหว่างสมาชิกและลดความเหลื่อมล้ำในหมู่บ้าน

ในระยะไม่กี่เดือนที่มีการนำระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมาใช้ ยังไม่เห็นผลต่อการลดความแตกต่างทางเศรษฐกิจ แต่มีแนวโน้มของการลดช่องว่างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกที่มีฐานะทางเศรษฐกิจแตกต่างกัน สมาชิกในระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในบางหมู่บ้านมีฐานะทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน บางรายเป็นเจ้าของที่ดิน บางรายไร้ที่ทำกิน ในกลุ่มพินิจโลก สมาชิกที่ไร้ที่ทำกิน ต้องการแลกเปลี่ยนพืชผักธรรมชาติที่เก็บเกี่ยวมากับข้าวสาร แต่ในระยะเริ่มต้น สมาชิกคนดังกล่าวยังไม่กล้าระบุนความต้องการของตนเอง เพราะเห็นว่า ข้าวสารมีมูลค่ามากกว่า แต่คาดว่าเมื่อสมาชิกได้มีโอกาสรู้จักคุ้นเคยกันมากขึ้น การแลกเปลี่ยนพืชผักธรรมชาติกับข้าวสารน่าจะเกิดขึ้นได้

¹⁹ แต่เกิดผลทางอ้อมเมื่อชุมชนมีทุนทางสังคมที่จะร่วมมือกันดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ

²⁰ จากการสัมภาษณ์คุณสุริมา สามสี ผู้จัดการโรงสีชมรมรักษัธรรมชาติ ตำบลนาโสี อำเภอกุดชุม จังหวดยโสธร 26 ตุลาคม 2546

²¹ ชุมชนมีกิจกรรมที่หลากหลาย ได้แก่ การผลิตยาสมุนไพร ปุ๋ยอินทรีย์ ร้านจำหน่ายสินค้าชุมชน เป็นต้น

4.2.7 การพัฒนาทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

การเก็บของป่ามาแลกเปลี่ยนได้จะทำให้ชุมชนเห็นประโยชน์จากการมีป่าและต้องการอนุรักษ์ป่า อย่างไรก็ดีในการอนุรักษ์ป่าดังกล่าว ชุมชนจำเป็นต้องมีกลไกในการดูแลรักษาป่าเพื่อไม่ให้ป่าเป็นทรัพยากรที่เปิดที่ต่างคนต่างเข้ามาตัดถวงเก็บเกี่ยว จนถึงปัจจุบันยังไม่สามารถสังเกตผลในประเด็นนี้ได้ เนื่องจากผลกระทบทั้งบวกและทางลบไม่เกิดขึ้นอย่างเด่นชัดพอ

4.3 ความสัมพันธ์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกับผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจมหภาคของไทย

การเกิด “เบี้ยกุดชุม” และข่าวสารที่ผ่านทางสื่อ ทำให้ภาครัฐเกิดคำถามและเป็นกังวลถึงผลกระทบของเงินตราชุมชนในระดับมหภาค ประเด็นนี้จึงกลายเป็นโจทย์ข้อหนึ่งของงานวิจัยในระยะเริ่มต้น

อย่างไรก็ดี ในระยะเวลา 10 เดือนของการวิจัยภาคสนามในพื้นที่ต่างๆ กว่า 40 กลุ่มทั่วประเทศจากการติดตามวิวัฒนาการของ “เบี้ยกุดชุม” ที่เปลี่ยนมาเป็น “บุญกุดชุม” และจากการติดตามผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นประมาณ 17 กลุ่ม เป็นระยะเวลาประมาณ 2-6 เดือน สามารถกล่าวได้ว่า ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีขอบเขตการใช้จำกัด และเป็นระบบเพื่อเสริมศักยภาพชุมชน สร้างความสัมพันธ์ในชุมชนมากกว่าที่จะมีผลทดแทนเงินบาท และไม่มีผลต่อเศรษฐกิจมหภาค แต่ในทางตรงข้ามเนื่องจากระบบนี้เป็นระบบที่ค่อนข้าง “สวนกระแส” และยังไม่เห็นตัวอย่างเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนจำนวนมากพอสมควรในประเทศไทย หลักการหรือเป้าหมายที่ระบบต้องการบรรลุค่อนข้างเป็นนามธรรมสำหรับชาวบ้านทั่วไป จึงไม่ใช่นักที่สมาชิกจะทำความเข้าใจและยอมรับในทันที

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่ได้เป็นระบบที่แก้ปัญหาชุมชนได้ทุกอย่าง ไม่ได้เป็นระบบที่ทดแทนเงินบาทโดยสิ้นเชิงตราบดีที่ชุมชนยังต้องการสินค้าอุปโภคบริโภคหรือบริการที่กลุ่มและเครือข่ายไม่สามารถผลิตได้ เช่น น้ำมัน บริการการศึกษาและการสาธารณสุขแผนใหม่²²

การจะศึกษาผลกระทบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนต่อระบบเศรษฐกิจมหภาคของไทย จำเป็นต้องมีการติดตามโครงการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนอย่างต่อเนื่องต่อไป โดยเฉพาะกรณีที่ระบบบุญกุดชุมขยายไปสู่โรงสีชมรมรักษามรดกและจัดการระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนของกลุ่มเพื่อน-เสี้ยว-เกลอ น่าจะมีผลในวงกว้างกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

²² คูสรุปการสัมมนากลุ่ม 1 การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 1 ภาคผนวก รายงานเล่มที่ 3

4.4 ข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน : กรณีประเทศไทย

ในที่นี้จะกล่าวถึงข้อจำกัดที่ระบบแลกเปลี่ยนจะตอบสนองความต้องการของสมาชิกและข้อจำกัดในการบริหารจัดการ

4.1.1 ความเข้าใจในหลักการของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ความเข้าใจในหลักการของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เป็นปัจจัยสำคัญที่จะช่วยให้ชุมชนเลือกระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไปประยุกต์ใช้ และเลือกเครื่องมือในทางปฏิบัติ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นระบบทางเลือกที่ “สวนกระแส” สมาชิกที่เข้าร่วมโครงการในระยะแรกยังไม่เห็นตัวอย่างเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน นอกจากความเข้าใจว่าการแลกเปลี่ยนสินค้าและแรงงานเป็นระบบที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิมแต่ได้เลือนหายไปภายใต้ระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน การอธิบายหลักการที่มีลักษณะเป็นนามธรรมสูง ไม่ง่ายนักที่สมาชิกจะทำความเข้าใจและเกิดความเชื่อมั่นในผลที่จะได้รับ จากการสังเกตกลุ่มต่างๆที่เข้าร่วมในโครงการ พบว่ายังมีความเข้าใจหรือแนวคิดที่หลากหลายเกี่ยวกับระบบแลกเปลี่ยนชุมชน กลุ่มที่สนใจเริ่มทดลองปฏิบัติยังไม่ค่อยมั่นใจกว่าระบบจะใช้ได้จริง เพราะสังคมได้เปลี่ยนไปสู่ระบบเงินตราแล้ว แม้ว่าในบางพื้นที่ระบบแลกเปลี่ยนดั้งเดิมจะเพิ่งถูกแทนที่ด้วยระบบเงินตราเมื่อประมาณ 10 ปีที่ผ่านมาเอง²³

พฤติกรรมของการแลกเปลี่ยนของสมาชิก เป็นเรื่องสะท้อนได้ดีว่า สมาชิกมีความเข้าใจในหลักการของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพียงไร ความเข้าใจนี้แตกต่างระหว่างกลุ่มซึ่งมีระยะเวลาของการพัฒนาระบบและทุนสังคมต่างกันด้วย เช่น ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นการช่วยเหลือกันในหมู่สมาชิก แต่จากการวิจัยภาคสนามพบว่าแม่บ้านที่ยากจนคนหนึ่งในกลุ่มพิษณุโลกยังไม่สามารถนำพืชผักตามธรรมชาติที่ตนเก็บมาแลกกับข้าวสารที่ตนต้องการได้ เป็นเพราะข้าวสารมีมูลค่า (ตามราคาตลาด) มากกว่า²⁴ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า แม้ว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชน จะช่วยให้ความสัมพันธ์ในระหว่างสมาชิกดีขึ้นได้จริง แต่ในระยะเวลาเพียงไม่กี่เดือนของการเริ่มใช้ระบบ การใช้การแลกเปลี่ยนเพื่อเป็นเครื่องมือช่วยเหลือเพื่อนในชุมชนยังเกิดขึ้นไม่มาก แต่สำนึกของการช่วยเหลือเพื่อนในชุมชนเกิดขึ้นในกลุ่ม कुछ ซึ่งกลุ่มมีทุนทางสังคมสูงอยู่เดิมแล้ว โดยเพื่อนสมาชิกยินดีรับบุญแทนบาท เมื่อได้รับการขอร้องจากสมาชิกที่จำเป็นต้องเก็บเงินบาทไว้ใช้อย่างอื่น

สมาชิกยังมีความเคยชินกับระบบเงินตรา เรายังไม่สามารถปฏิเสธการอิงมูลค่าสินค้ากับเงินบาทได้โดยสิ้นเชิง การแลกเปลี่ยนสินค้าโดยใช้บัตรชุมชนควบคู่กับเงินบาท เช่น 5 บาท + 2 บัตรชุมชน ก็เป็นการอิงมูลค่าสินค้ากับราคาตลาด (7 บาท) โดยใช้บัตรชุมชนจ่ายให้กับส่วนที่ขาดไป 2 บาท

²³ ดู “สรุปการสัมมนากลุ่ม 1” การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 1 ภาคผนวก รายงานเล่มที่ 3

²⁴ เยี่ยมกลุ่มบ้านเขาน้อย จังหวัดพิษณุโลก 17 ตุลาคม 2546

โดยหลักการ บัณฑิตแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นเพียงสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน ไม่มีดอกเบี้ย จึงไม่สร้างแรงจูงใจในการเก็บสะสมเอาไว้ แต่ส่งเสริมให้สมาชิกจะนำบัณฑิตชุมชนไปใช้ แล้วพยายามผลิตสินค้าหรือบริการเพื่อให้ได้บัณฑิตชุมชนกลับคืนมา อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ สมาชิกพยายามไม่ใช้บัณฑิตชุมชน เพราะเกรงว่าเมื่อใช้ไปแล้ว จะไม่มีบัณฑิตชุมชนเหลือคืนกลุ่ม²⁵

โดยหลักการ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะช่วยลดการพึ่งพาเงินบาท ช่วยให้ลดรายจ่ายเงิน บาททำให้สามารถออมเงินบาทไว้ใช้ยามจำเป็น ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่มีวัตถุประสงค์เพิ่ม รายได้เป็นเงินบาท แต่ในบางกลุ่ม มีการจัดตลาดแลกเปลี่ยนบนแนวทาง “ขายก่อนแลก”²⁶ แม้ขัด กับหลักการ แต่ก็ทำให้สมาชิกมีแรงจูงใจที่จะค้นหาศักยภาพของตนเองในการผลิต เพราะสามารถ เพิ่มรายได้ และหากเหลือขาย ก็ยังสามารถแลกเปลี่ยนของอย่างอื่นกลับคืนได้ ระบบดังกล่าวจึงบรรลุ วัตถุประสงค์ของการเพิ่มศักยภาพในการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการในชุมชน แต่ยังไม่บรรลุ วัตถุประสงค์การลดการพึ่งพาเงินบาท แต่ก็ทำให้เกิดแรงจูงใจในการจัดตลาดแลกเปลี่ยนอย่าง ต่อเนื่อง ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน จึงเป็นกิจกรรมที่คู่ขนานไปกับระบบตลาดที่ใช้เงินบาท โดยยังไม่ เกิดการทดแทนกัน

อาจกล่าวได้ว่า แม้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น จะไม่บรรลุวัตถุประสงค์ทุกข้อของ ระบบ แต่ระบบก็มีผลดีในการเสริมสร้างทุนทางสังคม ข้อดีดังกล่าวน่าจะทำให้ระบบคงอยู่ได้ ครอบคลุมที่ต้นทุนของระบบไม่สูงจนเกินไปนักในความคิดเห็นของสมาชิก

4.4.2 ประโยชน์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนถูกจำกัดโดยรูปแบบที่ใช้

การแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงมีขีดจำกัดมากกว่าถ้าหากจะนำไปใช้เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจ ของชุมชน แต่การพัฒนาไปสู่รูปแบบอื่นก็มีต้นทุนการจัดการมากกว่า การแลกเปลี่ยนสินค้า โดยตรงมีขีดจำกัดเมื่อท้องถิ่นประสบปัญหาภัยแล้งทำให้เก็บเกี่ยวผลผลิตสำหรับการแลกเปลี่ยน ไม่ได้ในขณะนั้น หรือเมื่อต้องการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการที่การแลกเปลี่ยนไม่ได้เกิดขึ้นในเวลา เดียวกัน แต่เนื่องจากกลุ่มไม่สามารถพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนจากการแลกเปลี่ยนโดยตรงไปสู่ระบบ อื่นได้ ประโยชน์ที่ได้รับจากระบบแลกเปลี่ยนจึงมีขอบเขตจำกัด

4.4.3 ขนาดของผลกระทบทั้งต่อสมาชิกและต่อชุมชนถูกจำกัดโดยจำนวนสมาชิก

การใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะจำกัดเฉพาะในหมู่สมาชิกซึ่งมีจำนวนน้อย กลุ่มส่วนใหญ่ มีขนาดเล็กเพียง 10-25 คน เทียบกับในต่างประเทศที่มีขนาดประมาณ 100 คน ทั้งนี้เพราะการขยาย ผลไปสู่บุคคลอื่นๆในชุมชน จำเป็นต้องทำความเข้าใจถึงแนวคิดของระบบ ซึ่งเป็นแนวคิด “สวนกระแส” เมื่อกลุ่มมีขนาดเล็ก สินค้าและบริการจึงไม่หลากหลายและไม่สามารถตอบสนอง

²⁵ กรณีศึกษาบุญคุชชุม จังหวัดยโสธร

²⁶ กรณีศึกษา กลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ จังหวัดมุกดาหาร

ความต้องการสมาชิกได้ทุกอย่าง โดยเฉพาะในระยะแรกที่สมาชิกยังไม่รู้ความต้องการของสมาชิกอื่นและยังไม่แน่ใจว่าตนจะสามารถผลิตอะไรได้เพิ่มเติม การจัดตลาดนัดชุมชน ช่วยเพิ่มความหลากหลายของสินค้าและสามารถดึงดูดความสนใจของสมาชิกได้ในระดับหนึ่ง

อย่างไรก็ดี ในกรณีที่มีการขยายผลการใช้บุญกุชฌูไปยังโรงสีชมรมรักธรรมชาติ บ้านนาโส ซึ่งบ้านนาโสมีสมาชิกประมาณ 1,000 คน หรือในกรณีการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนของกลุ่ม “เพื่อน-เลี้ยว-เกลอ” จะลดข้อจำกัดดังกล่าวได้อย่างไรเป็นประเด็นที่จะต้องติดตามศึกษาอย่างใกล้ชิดต่อไป

4.4.4 เป็นระบบที่ลดรายจ่ายเงินสดมากกว่าสร้างรายได้

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถตอบสนองความต้องการของสมาชิกที่ให้ความสำคัญกับการเพิ่มรายได้จำกัด เพราะไม่ใช่วัตถุประสงค์หลักของระบบนี้ สมาชิกบางคนอาจไม่เข้าใจหลักการนี้ จึงไม่เห็นประโยชน์ที่จะเข้าร่วม ดังนั้นความเข้าใจว่าการลดรายจ่าย คือการเพิ่มรายได้เช่นกัน จึงควรเป็นประเด็นสำคัญที่ต้องมีการทำความเข้าใจให้ชัดเจนในบรรดาสมาชิกก่อนประเด็นอื่นๆ

4.4.5 การพัฒนาระบบต้องการความเข้าใจพื้นฐานของชุมชนและต้องการระบบจัดการที่ดี

การพัฒนาในระยะเริ่มต้นต้องการการคิดค้นระบบการจัดการและการสรุปบทเรียนของระบบการพัฒนาแบบบัตรแลกเปลี่ยนและหักบัญชีให้มีความสมดุลระหว่างการไหลเข้าไหลออกของสินค้า บัตรหรือตัวเลขในบัญชีซึ่งต้องการผู้เข้าใจการทำงานของระบบดีพอสมควร การมีความรู้ข้อมูลชุมชนและมีความสามารถในการบริหารจัดการ เพื่อให้คำแนะนำแก่สมาชิกโดยเฉพาะในระยะเริ่มต้นซึ่งจะมีความยากลำบากมาก ในกรณีที่กลุ่มแกนนำกลุ่มมีกิจกรรมหลากหลาย ไม่มีเวลาพอที่จะนำความเข้าใจกับสมาชิกมีพอทำให้การพัฒนาเป็นไปได้อย่างเชิงซ้ำ

4.4.6 กลุ่มและชุมชนอาจไม่ใช่อะไรเดียวกันหรือไม่มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

ถ้าหากชุมชนที่จะเริ่มนำระบบนี้ไปใช้ยังไม่มีทุนทางสังคมที่ดีพอ และไม่สามารถเริ่มต้นด้วยระบบที่ง่ายคือการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง เนื่องจากไม่สามารถเก็บหาของจากธรรมชาติมาแลกเปลี่ยนได้ ย่อมเป็นการยากที่จะนำระบบดังกล่าวมาใช้ นอกจากสมาชิกจะมีความเข้าใจ จึงจำเป็นในการลดรายจ่ายร่วมกัน

4.4.7 ช่องว่างทางความคิดระหว่างผู้นำกลุ่มและสมาชิก

เป็นการยากที่จะกล่าวว่า วัตถุประสงค์ของสมาชิกและวัตถุประสงค์ของกลุ่มเป็นเรื่องเดียวกันเสมอ ช่องว่างทางความคิดระหว่างผู้นำกลุ่มกับสมาชิกจึงยังเกิดขึ้นในหลายกลุ่ม เช่น ผู้นำกลุ่มคิดว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะนำไปสู่การช่วยเหลือกันระหว่างสมาชิก แต่สมาชิกที่เข้าร่วมบางคนอาจเห็นเพียงประโยชน์ที่ตนได้รับจากการแลกเปลี่ยน ผู้นำกลุ่มบางคนจึงกล่าวว่า

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนทำให้ได้เห็นตัวคนที่แท้จริงของสมาชิกแต่ละคนว่ามีความรู้สึกเพื่อส่วนตน หรือมีความเอื้อเฟื้อต่อคนอื่นมากน้อยเพียงไร²⁷

4.4.8 การไม่ถนัดในการจดบันทึก

การไม่ถนัดในการจดบันทึกเป็นอุปสรรคในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจากการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงไปเป็นการใช้ระบบหักบัญชีหรือระบบอื่นๆ

4.4.9 มีทางเลือกที่สะดวกกว่าสำหรับการบริโภคในปัจจุบัน

ในกลุ่มที่มีเงินออมหรือสามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้โดยไม่เห็นความจำเป็นของการพึ่งพาตนเอง มีแนวโน้มที่จะใช้เครื่องจักรแทนการแลกเปลี่ยนแรงงานหรือหาซื้อสินค้าจากภายนอกกลุ่มที่อยู่ใกล้ โดยมีความเห็นว่ามีความสะดวกมากกว่าในการหาเงินและใช้เงินซื้อปัจจัยที่ต้องการ ซึ่งก็หมายความว่าบุคคลเหล่านี้คิดว่าตนเองไม่มีข้อจำกัดในการหาและใช้เงินบาทนั่นเอง

4.4.10 ความพร้อมและปัญหาอื่น ๆ ภายในกลุ่ม

การแนะนำระบบแลกเปลี่ยนชุมชนให้แก่กลุ่มที่เกิดขึ้นก่อนแล้ว บางกลุ่มมีความสนใจแต่ยังมีปัญหาของกลุ่มที่ต้องสะสางก่อนการยอมรับหรือเริ่มดำเนินกิจกรรมใหม่²⁸

4.4.11 ความสำเร็จของกลุ่ม

การแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่เป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง และส่วนใหญ่กิจกรรมการแลกเปลี่ยนเป็นกิจกรรมหนึ่งในหลายๆ กิจกรรมของกลุ่ม ความสำเร็จของการแลกเปลี่ยนจึงขึ้นอยู่กับความสำเร็จของกิจกรรมอื่นๆ ที่เชื่อมโยงสมาชิกเข้าด้วยกันด้วย เช่นระบบแลกเปลี่ยนชุมชนถูกนำไปใช้ในร้านค้าชุมชน หากร้านค้าชุมชนมีอุปสรรคไม่ประสบความสำเร็จในการบริหาร ก็ย่อมมีผลต่อกิจกรรมการแลกเปลี่ยนชุมชนด้วย ในทางตรงข้าม ความสำเร็จของการแลกเปลี่ยนก็จะมีผลต่อความสำเร็จของกลุ่มในภาพรวมด้วย

4.4.12 ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนยังไม่เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต

สมาชิกจึงยังรู้สึกว่า การจะเข้าร่วมระบบแลกเปลี่ยนต้องใช้เวลา ในช่วงฤดูเก็บเกี่ยวสมาชิกจะเข้าร่วมตลาดแลกเปลี่ยนชุมชนน้อยเพราะส่วนมากต้องใช้เวลาในไร่ นา นอกจากนี้ สมาชิกยังไม่มีรู้สึกคุ้นเคยกับการใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนร่วมกับเงินบาท บางครั้งลืมนำบัตรมาด้วย

²⁷ จากการแลกเปลี่ยนกับผู้นำกลุ่มศูนย์เรียนรู้พลังชุมชนห้วยบง จังหวัดชัยภูมิ 23 ตุลาคม 2546

²⁸ กรณีศึกษา กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตตำบลม่วงงาม อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา

ในระยะยาวระบบนี้จะเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตได้หรือไม่ การแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในชุมชนในชีวิตประจำวันโดยไม่จำเป็นต้องจัดตลาดนัดชุมชนจะเกิดขึ้นหรือไม่ขึ้นอยู่กับประโยชน์ที่สมาชิกได้รับและความคุ้นเคยกับระบบ

4.4.13 ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีขีดจำกัดในการสร้างความสามารถในการพึ่งพาตนเองของชุมชนที่ขาดแคลนอาหารและวัตถุดิบ เช่น ชุมชนเมือง

ชุมชนชนบทที่มีความสามารถพึ่งพาตนเองได้มากกว่าชุมชนเมือง เนื่องจากมีฐานทรัพยากรมากกว่า ทั้งที่ดิน แรงงาน และทรัพยากรธรรมชาติ และระบบแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถกระตุ้นให้เกิดการดึงศักยภาพนั้นมาใช้ได้ แต่ในชุมชนเมืองมีเพียงแรงงาน ตลอดจนทักษะแรงงานในชุมชนเมืองก็ไม่แตกต่างกันมากนักจนถึงขั้นที่จะก่อให้เกิดกิจกรรมบริการที่หลากหลายเพื่อการแลกเปลี่ยนตอบสนองความต้องการที่หลากหลายภายในชุมชนอย่างเช่นชุมชนเมืองในต่างประเทศ ทั้งนี้เพราะโครงสร้างการผลิตตลอดจนการครอบงำของระบบทุนนิยมที่เน้นการใช้แรงงานไร้ฝีมือเป็นส่วนใหญ่ทำให้เกิดผลเช่นนั้น ในชุมชนเมืองจึงมีปัจจัยเพื่อการผลิตเพียงไม่กี่ชนิด ทางออกของชุมชนเมืองในการแก้ไขปัญหาคาขาดแคลนสินค้าในชุมชนและขาดแคลนเงินบาท คือการมีเครือข่ายและจัดให้มีระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ระหว่างเครือข่าย เพื่อให้มีสินค้าอาหารที่จำเป็น และวัตถุดิบหลังจากนั้นจึงใช้วัตถุดิบนั้นเพื่อการผลิตร่วมกับแรงงานที่ตนมีอยู่ จากนั้นจึงนำสินค้าที่ผลิตได้แลกเปลี่ยนกลับคืน โดยอาจใช้ระบบหักบัญชี เช่นเดียวกับกลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรงจะนะ โดยวิธีนี้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนก่อให้เกิดการผลิตและการจ้างงานในลักษณะที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น โดยไม่ต้องลงทุนเงินบาทมากนัก แต่ระบบก็ไม่ได้ช่วยในด้านการพึ่งพาตนเองของชุมชนมากนัก เพราะจะต้องมีแรงงานที่ไม่มีฝีมือส่วนมากไปพบแรงงานให้กับตลาดภายนอกเพื่อแลกกับเงินบาทอยู่ดี

4.4.14 ข้อจำกัดของนักวิจัยจากส่วนกลาง นักวิจัยจากส่วนกลางไม่สามารถลงไปอยู่ในพื้นที่ได้ต่อเนื่องยาวนาน เพื่อร่วมคิดในเรื่องระบบการจัดการและการแก้ปัญหา ส่วนหนึ่งเป็นเพราะไม่มีเวลาและมีพื้นที่กว้างขวางแต่ส่วนที่สำคัญมากกว่าเกิดจากการสะสมประสบการณ์ได้ไม่มากพอสำหรับข้อจำกัดประการหลัง หลังจากทำงานวิจัยในระยะแรกผ่านพ้นไปแล้วนักวิจัยได้ศึกษาและเข้าใจจุดอ่อนของตนเอง ประกอบกับความพยายามขยายไปสู่การใช้นักวิจัยในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้นจะช่วยลดข้อจำกัดดังกล่าว ซึ่งเป็นข้อจำกัดที่ค่อนข้างจะสำคัญที่สุดลงได้บ้าง

บทที่ 5

บทเรียน ข้อเสนอแนะและแนวทางในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

5.1 บทเรียนจากการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

5.1.1 ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถเกิดขึ้นได้หลายรูปแบบขึ้นอยู่กับสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม และวิถีชีวิตของสมาชิกในแต่ละกลุ่ม/ชุมชน การจัดการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่สามารถลอกเลียนแบบกันได้ ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากันโดยตรงเกิดขึ้นได้ไม่ยากนักในพื้นที่ชนบทและมีความสอดคล้องกับสภาพชุมชนมากกว่าระบบแลกเปลี่ยนแบบอื่น ประการแรกคือ สังคมชนบทไทยมีพื้นฐานของการเอื้ออาทรและให้ความสำคัญกับ “ใจ” และคำว่า “ใจแลกใจ” ได้กลายเป็นวลีสำคัญที่ชาวบ้านที่เข้าร่วมโครงการใช้กันอยู่เสมอๆ สินค้าที่แลกกันแม้จะมีความแตกต่างกันบ้างในด้านมูลค่าก็อาจไม่จำเป็นต้องเสริมด้วยการให้ “บัตรชุมชน” แต่อย่างใด ความแตกต่างของมูลค่าเล็กน้อยๆ ไม่ใช่สิ่งสำคัญและถือว่าการให้ การแลกเปลี่ยนของทุกครั้งจึงแลกได้หมดไม่มีเหลือกลับบ้าน อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี บางชุมชนในภาคเหนือ ที่มีโอกาสเข้าถึงตลาดได้ง่ายเห็นว่าการแลกของที่มีมูลค่าต่างกันทำให้ยากที่จะเกิดการแลกเปลี่ยนกันโดยตรง และการที่ต้องให้บัตรชุมชนชดเชยส่วนที่ขาดก็เป็นสิ่งยุ่งยาก ชาวบ้านจึงยังคงใช้เงินบาทและไม่เห็นความสำคัญและความเป็นไปได้ของการใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

5.1.2 ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นเรื่องใหม่หรือไม่

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนหมายถึง หมายถึงระบบที่สมาชิกในชุมชนจัดทำระบบการจัดการเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการระหว่างสมาชิกในชุมชนด้วยตนเอง²⁹ ภายใต้ความหมายนี้ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนโดยการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการมีมาแต่ดั้งเดิมแต่ไม่มีการจัดการที่เป็นระบบ³⁰ แม้แต่การแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรงก็มีความแตกต่างของการจัดการ เช่น ไม่มีการจดบันทึกสินค้าและคู่ค้าที่มีการแลกเปลี่ยน ไม่มีการสมัครเป็นสมาชิกของระบบ ไม่มีการให้ข้อมูล (เช่นกระดานข่าว โทรศัพท์) ส่วนระบบแลกเปลี่ยนแบบใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนนั้น เป็นระบบใหม่โดยสิ้นเชิงสำหรับสังคมไทย ที่คนไทยไม่สามารถเข้าใจได้ เพราะไม่มีผลบังคับใช้ได้เหมือนธนบัตรของรัฐบาล

²⁹ อภิรัช พันธ์เสน “จุฬา-วิไลฯ วิชาการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน” เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการโครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ครั้งที่ 1 ณ หมู่บ้านสันติสุข ตำบลนาโเส อำเภอกุดชุม จัหวัดยโสธร 27-29 มกราคม 2546

³⁰ ข้อคิดเห็นชาวบ้านหลายกลุ่มในการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 2 ที่วัดมะกรูด ตำบลม่วงงาม อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ในวันที่ 3-4 พฤษภาคม 2546

สิ่งที่แตกต่างอย่างมากและมีนัยสำคัญยิ่งระหว่างระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่มีอยู่ดั้งเดิมและระบบใหม่ที่น่าสนใจในโครงการ คือ เป้าหมายของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน การแลกเปลี่ยนชุมชนแต่ดั้งเดิมเกิดขึ้นเพราะแต่ละบุคคลต้องการความมั่นคงในการดำรงชีพและต้องการปัจจัยสี่และปัจจัยในการผลิตบางประการ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาอาศัยกันในหมู่สมาชิกในชุมชน ความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนเป็นปัจจัยเอื้อให้เกิดการแลกเปลี่ยน(เพราะความเป็นเครือญาติใกล้ชิดทำให้สมาชิกรู้จักไว้วางใจกัน)แต่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในปัจจุบันมีเหตุและผลที่จำเป็นต้องย้อนกลับไปสู่อดีต เนื่องจากในปัจจุบันสมาชิกในชุมชนมีความห่างเหินกันทุกคนต้องตั้งหน้าตั้งตาหา “เงิน” เพื่อนำมาใช้จ่าย เมื่อมี “เงิน” ไม่พอจึงเกิดความไม่มั่นคง ขณะเดียวกันก็ไม่มีความสัมพันธ์ที่เคยมีอยู่ในชุมชนมารองรับ ระบบปัจจุบันจึงมีเป้าหมายสำคัญคือ เพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนซึ่งคาดว่าจะนำไปสู่ความร่วมมือระหว่างสมาชิกในชุมชนเพื่อการช่วยเหลือกันและอยู่รอดได้ภายใต้ระบบเศรษฐกิจปัจจุบันที่ความมั่นคงหมดไปเนื่องจากทุกอย่างถูกแทนที่ด้วยเงิน เมื่อไม่มีเงินจึงไม่มีปัญหา ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงเป็นเครื่องมือของการสร้างความสัมพันธ์ ให้เกิดขึ้นมาใหม่เพื่อสร้างความมั่นคงโดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามที่ขาดแคลนเงิน

5.1.3 ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นทางเลือกที่ช่วย“เสริม”สิ่งที่ขาดแคลนมากกว่าจะเป็นระบบที่ทดแทนระบบเงินบาท ในการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 1 มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกลุ่มต่างๆ ที่เกี่ยวกับบทบาทของเงินตรา และมีการทดลองให้เล่นเกมธนาคาร เพื่อให้เกิดความเข้าใจการหมุนเวียนและหน้าที่ของเงินตราในระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน³¹ ชาวบ้านที่เข้าร่วมการประชุมเห็นว่า ระบบเงินบาทยังมีความจำเป็น เนื่องจากการเป็นสังคมเปิด มีการติดต่อกับภายนอก ทำให้ชุมชนยังคงจำเป็นต้องมีเงินบาทไว้ใช้ และยังมีสินค้าและบริการอีกหลายอย่างที่ไม่สามารถหาได้ในท้องถิ่น เช่น น้ำมันรถ หรือแม้แต่การศึกษา

5.1.4 การแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นเครื่องมือสร้างความเข้มแข็งที่มีความแตกต่างจากกิจกรรมอื่นๆ ทำให้สมาชิกค้นหาศักยภาพในการผลิตของตนเองที่อาจจะแตกต่างจากสมาชิกคนอื่นๆ (ในขณะที่สมาชิกของกลุ่มการผลิตจะเรียนรู้การผลิตสิ่งของประเภทเดียวกัน)กลุ่มอาชีพเน้นการผลิตเพื่อขายภายนอก ทำให้ชุมชนประสบปัญหาในการแข่งขันกับตลาดภายนอก และแข่งขันกันเองระหว่างกลุ่ม³² ต้องเดินทางออกนอกพื้นที่เพื่อไปขายสินค้า แต่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนก่อให้เกิดการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการภายใน

³¹ การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 1 ภาคผนวก รายงานเล่มที่ 3

³² รายงานกรณีศึกษากลุ่มเพื่อน-เลี้ยว-เกลอ กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์เมืองปราสาท กลุ่มสตรี เชียงดาว

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกระตุ้นให้ท้องถิ่นเห็นศักยภาพของตนเอง แม้ว่าหลายโครงการ
ย่อยยังไม่เกิดขึ้นจริง เช่น อำเภอโนนสูงมีปัญหาดินเค็มและน้ำเค็มไม่สามารถปลูกข้าวได้เพียงพอ
กับความต้องการ แต่สามารถเลี้ยงโคได้ดี มีการเลี้ยงโคมากที่สุดแห่งหนึ่ง และมีผู้มารับซื้อมูลโคไป
ทำปุ๋ยอินทรีย์เป็นจำนวนมาก กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ อำเภอโนนสูง ภายใต้ผู้นำทางความคิดคือ
พระสมุห์ สรพงษ์ ปันนิจิตโต วัดโนนตากกลาง จึงมีแนวคิดที่จะให้สมาชิกนำข้าวสาร หรือ มูลโค³³
มาแลกเปลี่ยนบัตรชุมชนที่มีชื่อและเป็นหน่วยวัดว่า “ใจ” แล้วสามารถนำ “ใจ” มาซื้อของในร้านค้า
ของกลุ่มได้ในราคาถูก โดยกลุ่มจะรวบรวมมูลโคจำหน่ายผู้ต้องการนำมูลโคไปผลิตปุ๋ยอินทรีย์อีก
ต่อหนึ่ง

จนถึงปัจจุบัน ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น เป็นเพียงการเริ่มต้นทดลองปฏิบัติ
อุปสรรคของหลายกลุ่มยังมิโอกาสที่จะได้รับการแก้ไข ปรับปรุง เพื่อพัฒนารูปแบบของระบบการ
แลกเปลี่ยน ปัจจัยที่สำคัญที่สุดของการอยู่รอดของระบบคือ ชุมชนเห็นว่าระบบดังกล่าวเป็น
ประโยชน์ต่อชุมชนมากน้อยเพียงใด และชุมชนจะมีวิธีลดต้นทุนการจัดการระบบ หรือทำให้ระบบ
มีต้นทุนการจัดการต่ำได้อย่างไร เนื่องจากปัจจุบัน หลายกลุ่มสามารถทำให้ระบบดำเนินต่อไปได้
ด้วยการเสียดสของผู้นำหากระบบสามารถให้ผลตอบแทนแก่กรรมการที่จัดระบบแลกเปลี่ยน
ชุมชนได้บ้าง โดยสมาชิกที่ได้รับประโยชน์จ่ายเงินกองกลาง (อาจอยู่ในรูปแบบบัตรชุมชน สินค้า
หรือบริการ) ก็จะช่วยให้ระบบดำรงอยู่ได้ มิฉะนั้นถ้าหากขาดการจัดการจัดการตรงกลางที่ดี
ระบบจะต้องล้มไปในที่สุด

5.1.5 การค้นพบระบบแลกเปลี่ยนที่มีอยู่ในชุมชนในปัจจุบัน

ระบบแลกเปลี่ยนแรงงาน ยังคงมีอยู่ในบางพื้นที่ เช่น ที่อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่
ระบบแลกเปลี่ยนระหว่างพ่อค้านอกชุมชนกับชาวบ้านในชุมชน มักเกิดในชุมชนที่ห่างไกลตลาด
เช่น พ่อค้าเร่ นำสินค้ามาแลกเปลี่ยนผลผลิตในชุมชน เด็กๆ เก็บขยะ (ที่สามารถนำมาแปรรูปใช้ใหม่ได้)
นำมาแลกเปลี่ยนขนมจากพ่อค้าเร่ คำถาม คือ เหตุใดพ่อค้าภายนอกจึงไม่ใช้วิธีการจ่ายเงิน คำตอบคือ
สำหรับพ่อค้า การแลกเปลี่ยนขนมจะทำกำไรให้แก่พ่อค้ามากกว่าการให้เงิน สำหรับเด็กๆ ขนมเป็น
สิ่งหายากหากรับเป็นเงิน เงินที่ได้จะเป็นเศษเงินเล็กๆ ที่เด็กๆ อาจไม่มีโอกาสนำเงินนั้นไปใช้
เพราะชุมชนอยู่ห่างไกลเกินกว่าที่จะเดินทางเข้าไปซื้อขนมเล็กน้อย ข้อดีของระบบพ่อค้าเร่คือ
ความสะดวกในการซื้อขายสินค้า และสินค้าหลากหลาย แต่ข้อเสียก็คือ สินค้าบางอย่างที่พ่อค้าเร่
นำมาไม่ใช่สินค้าจำเป็นสำหรับชุมชน เช่น ขนมขบเคี้ยวที่ผลิตจากบริษัทหรือโรงงานในเมือง
ชุมชนน่าจะสามารถผลิตขนมเพื่อเด็กๆ ได้

³³ ไม่เพียงแต่มูลโคที่คอกเลี้ยงแต่ยังรวมถึงการเกิดแรงจูงใจที่จะเก็บรวบรวมมูลโคที่มีอยู่ตามทุ่งหญ้านาข้าว ตาม
หัวไร่ปลายนาด้วย

5.1.6 บทเรียนอื่นๆ

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมที่ให้ผู้ชมเป็นผู้คิดค้นระบบที่เหมาะสมด้วยตนเอง เป็นสิ่งที่สามารถกระทำได้ในสังคมไทย แต่ต้องใช้ระยะเวลาและต้องการนักวิจัยที่สามารถลงพื้นที่ และติดตามกิจกรรมได้อย่างต่อเนื่อง แต่ความรู้ที่ได้จากการวิจัยในระยะแรกจะช่วยลดปัญหานี้ลงไปได้ในระดับหนึ่ง

นอกจากนั้นสิ่งที่นักวิจัยพึงตระหนักก็คือ กลุ่มและชุมชนไม่ใช่สิ่งเดียวกัน ความเข้มแข็งของกลุ่มไม่จำเป็นต้องหมายถึงความเข้มแข็งของชุมชน ดังนั้น ถ้าหากมีแต่กลุ่มที่เข้มแข็งแต่ชุมชนยังอ่อนแอการขยายจำนวนสมาชิกจากกลุ่มไปสู่ชุมชนจะทำให้ยากวิธีการเช่นนี้อาจจะจำเป็นต้องเริ่มจากการแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มก่อน เพื่อให้สมาชิกในชุมชนเห็นผลแล้วจึงค่อยๆ เข้าร่วมกลับกลุ่มในพื้นที่

5.2 เปรียบเทียบระบบเงินตราชุมชนในต่างประเทศกับการประยุกต์ใช้ในประเทศไทย

แนวคิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เป็นแนวคิดของประเทศตะวันตก³⁴ โดยใช้เป็นเครื่องมือเสริมสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน การเกิด “บุญคุณชุมชน” ก็ได้รับแนวคิดจากประเทศตะวันตก บุญคุณชุมชนเกิดได้ด้วยแนวคิดที่สอดคล้องกัน

การใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนหรือการลงบัญชีอย่างที่ปฏิบัติในต่างประเทศคือการบันทึกหลักฐานของการแลกเปลี่ยน หลักฐานของการติดค้างหนี้สิน และแสดงถึงภาระผูกพันที่จะต้องมีการ “ใช้คืน” แต่ในสังคมชนบทไทยที่มีความใกล้ชิดแบบเครือญาติ รู้จักไว้วางใจ และเน้นคุณค่าของ “การให้” หนี้สินเล็กๆ น้อยๆ อาจไม่ใช่สิ่งสำคัญ จึงไม่จำเป็นต้องบันทึกหลักฐานการเป็นหนี้ หรืออาจใช้เพียง “ความจำ” และยกหนี้ให้ไม่ทวงคืนในบางครั้งและที่คือข้อจำกัดของกรอบทฤษฎีเศรษฐศาสตร์สถาบันที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์ เพราะอยู่ในบริบทสังคมตะวันตกที่เน้นการต่างตอบแทนเช่นกัน อย่างไรก็ตามในสังคมเมืองที่สมาชิกในชุมชนมีพื้นฐานที่แตกต่างหลากหลาย ไม่มีความสัมพันธ์ถึงขั้นของความไว้วางใจ เชื่อใจ สมาชิกจะต้องการหลักฐานที่แสดงภาระหนี้สินผูกพัน แต่การมีหลักฐานดังกล่าว (ในรูปแบบของบัตรหรือบัญชี) เป็นเรื่องยุ่งยาก และการติดตามหนี้สินก็มีต้นทุน ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแบบที่ซับซ้อนจึงเกิดขึ้นได้ยากในชุมชนของไทยทั้งในชนบทและเมือง

การเริ่มต้นด้วยการแนะนำรูปแบบของกุดชุมซึ่งเป็นรูปแบบจากต่างประเทศ และการแนะนำรูปแบบอื่นๆ จากต่างประเทศ เป็นการเริ่มต้นที่ก้าวกระโดดข้ามพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนแบบดั้งเดิมที่มีอยู่ในสังคมไทย คือ การแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง และการแลกเปลี่ยนแรงงานบน

³⁴ ดู ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และคณะ รายงานเล่มที่ 2 ระบบการแลกเปลี่ยนท้องถิ่นและเงินตราชุมชน: แนวคิดและประสบการณ์ในต่างประเทศ

พื้นฐานของการให้และแบ่งปัน โดยไม่มีการจัดการส่วนกลาง การลงบันทึกหรือลงบัญชี ทำให้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่ใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเช่นกุดชุม ดูเหมือนเป็นแนวคิดใหม่ที่ยุ่งยาก การเริ่มต้นด้วยระบบการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงจึงมีความสอดคล้องมากกว่า ระบบแลกเปลี่ยนที่ใช้สื่อหรือบัตรชุมชนในการแลกเปลี่ยนอาจเกิดขึ้นหลังจากที่ชุมชนพบข้อจำกัดของระบบการแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรงแล้ว พร้อมกับได้เรียนรู้ระบบบันทึกหรือลงบัญชี³⁵

ในต่างประเทศ ความไว้วางใจระหว่างสมาชิกที่ทำการแลกเปลี่ยนกันเป็นปัจจัยสำคัญของความสำเร็จ ในประเทศไทย การไว้วางใจต่อผู้นำมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่าความสามัคคีระหว่างหมู่สมาชิกที่จะดำเนินกิจกรรมร่วมกัน ความสำเร็จในกิจกรรมอื่นๆ ความสำเร็จของการแลกเปลี่ยนจึงขึ้นอยู่กับความสำเร็จของกิจกรรมอื่นๆ ที่ร้อยเชื่อมสมาชิกเข้าด้วยกันด้วยในทางตรงข้าม ความสำเร็จของการแลกเปลี่ยนก็จะมีผลต่อความสำเร็จของกลุ่มในภาพรวมด้วย

การแลกเปลี่ยนโดยสมัครใจ เกิดขึ้นเมื่อกลุ่มแลกเปลี่ยนมีสินค้า บริการ ทักษะแรงงานที่ต่างกัน ชุมชนเมืองในต่างประเทศที่ใช้เวลาเป็นหน่วยวัด เกิดจากสมาชิกมีทักษะที่แตกต่างกัน แรงงานเป็นปัจจัยที่ขาดแคลนและมีค่า แต่ในชุมชนเมืองของไทย แรงงานไม่ขาดแคลน สมาชิกแต่ละคนมีทักษะแรงงานที่คล้ายคลึงกัน ทำให้มีขีดจำกัดในการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนโดยใช้ “ระบบเวลา” ที่ให้คุณค่ากับการทำงานที่สร้างสรรค์ ดังเช่นในต่างประเทศ

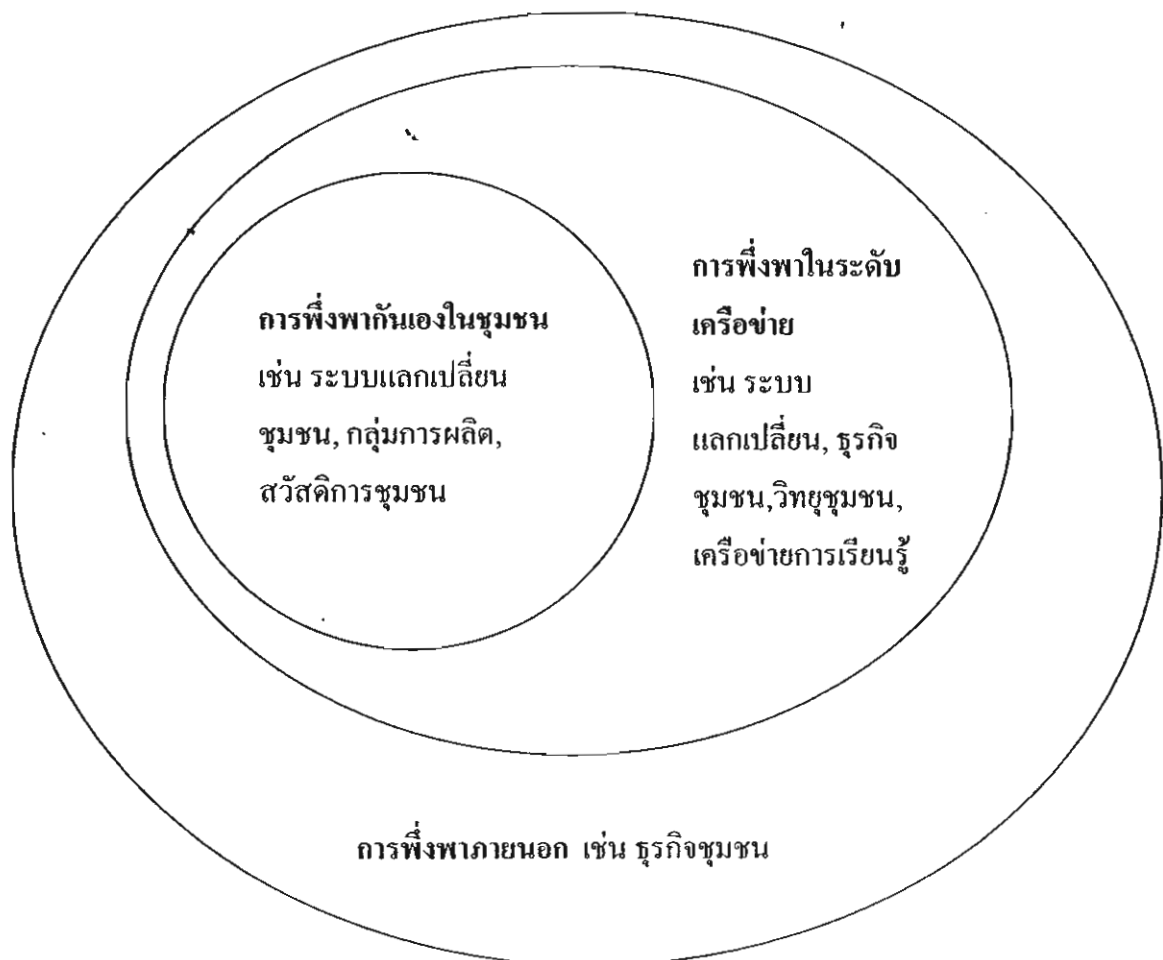
5.3 ความรู้ต่อยอดของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เป็นการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนจากภายใน คือการพึ่งพาตนเอง มากกว่าจากการผลิตเพื่อขายซึ่งพึ่งพาดตลาดภายนอก ประเด็นสำคัญของการสร้างความเข้มแข็งโดยวิธีนี้ คือ การเกิดผลต่อเนื่องทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน การพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจ คือการกระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อคนในชุมชนก่อน กระตุ้นให้เกิดการค้นหาศักยภาพของตนเอง ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนในระยะเวลาเพียง 4-6 เดือนที่กลุ่มต่างๆ ได้เริ่มดำเนินกิจกรรมการแลกเปลี่ยน โดยผลเช่นนี้ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงแตกต่างจากกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนด้วยกระบวนการเรียนรู้การผลิตและการจัดการอย่างเช่นกรณีของธุรกิจชุมชน และความเข้มแข็งเชิงธุรกิจของกลุ่มอาจไม่ได้หมายถึงการพึ่งพาตนเองได้ แต่อาจหมายถึงความสามารถในการเข้าสู่ตลาด เนื่องจากตลาดมีการแข่งขันเกิดความผันผวนเปลี่ยนแปลงได้ตามวิวัฒนาการทางเศรษฐกิจและระสนิยมผู้บริโภค จึงเกิดคำถามว่า กลุ่มธุรกิจชุมชนจะสามารถปรับตัวและพึ่งพาดตลาดภายนอกได้โดยตลอดหรือไม่ในระยะยาว

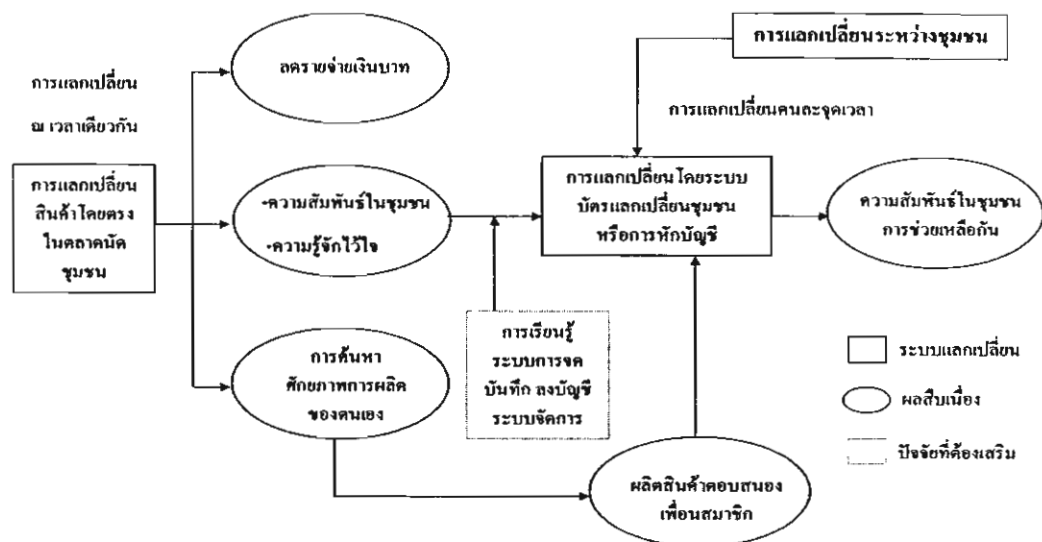
³⁵ ดูรายงานการวิจัยภาคสนาม และรายงานกรณีศึกษากลุ่มชุมชนรวมมิตรสามพันซ์

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ไม่ใช่การสร้างรายได้แต่เป็นการลดรายจ่าย ช่วยให้สมาชิกในชุมชนได้ช่วยเหลือกัน แต่ก็ยังมีขอบเขตจำกัด ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงเป็นเพียงเกราะคุ้มกันภัยขั้นต้นและช่วยให้ชุมชนพึ่งพาตนเองในระดับหนึ่ง เนื่องจากชุมชนไม่สามารถอยู่ได้โดยโดดเดี่ยวความสำเร็จในการเป็นชุมชนที่เข้มแข็ง น่าจะหมายถึงความสามารถในการวางลำดับการพึ่งพากันเองภายในและภายนอกให้เหมาะสม

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน โดยเฉพาะการแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรงสามารถใช้เป็นเครื่องมือเสริมสร้างความสัมพันธ์ในกลุ่มที่ยังไม่มีทุนทางสังคมมากนักได้โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนในชนบท เนื่องจากการจัดการไม่ยาก และสมาชิกได้ประโยชน์โดยตรงจากการแลกเปลี่ยนโดยสมัครใจ การได้พบปะกันจะมีโอกาสทำให้สมาชิกได้รู้จักกัน และมีความใกล้ชิดสนิทสนมกันมากยิ่งขึ้น มีผลทำให้เกิดความร่วมมือในด้านอื่น ๆ ตามมาด้วยในภายหลัง

แผนภาพที่ 6 : แสดงการจํวาลําดับการพึ่งพาในชุมชน การพึ่งพาในระดับเครือขายและการพึ่งพาภายนอก

แผนภาพที่ 7 : แนวทางการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศ

5.4 ข้อเสนอเชิงนโยบายต่อภาครัฐ

สิ่งที่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแตกต่างจากกิจกรรมกลุ่มประเภทอื่นๆ อีกประการหนึ่ง คือ บทบาทของภาครัฐกับการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ในขณะที่การทำธุรกิจชุมชนนั้น กลุ่มต้องการการเสริมสร้างความรู้จากหน่วยงานภายนอก ข้อมูลข่าวสารด้านตลาด วัสดุอุปกรณ์บางชิ้นที่มีราคาสูง เป็นต้น แต่ในการจัดการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ชุมชนสามารถจัดการได้เองโดย ชุมชนโดยไม่ต้องพึ่งพาภาครัฐโดยตรง เนื่องจากระบบแลกเปลี่ยนชุมชนขึ้นอยู่กับปัจจัยภายในเป็นหลัก การสนับสนุนจากภาครัฐจึงเป็นเพียงปัจจัยเสริม อย่างไรก็ตาม หากภาครัฐขาดความเข้าใจ ภาครัฐก็อาจเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ ดังที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วในกรณีของเบี้ยกุดชุม

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อภาครัฐ ประกอบด้วย

1. เจ้าหน้าที่ของรัฐที่เกี่ยวข้อง ทุกฝ่ายจะต้องสร้างความเข้าใจในวัตถุประสงค์ และแนวคิดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนให้ตรงกัน
2. รัฐจะต้องเข้าใจว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นระบบที่สร้างภูมิคุ้มกันให้แก่ผู้ที่ยากจนและผู้ที่ยากอยู่ในชายขอบทั้งในเมืองและชนบท การส่งเสริมให้เกิดกลุ่มลักษณะดังกล่าวจะช่วยลดการจัดสวัสดิการจากรัฐโดยตรง ซึ่งมักจะไม่มีประสิทธิผล โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีการกระจาย

อำนาจทางการคลังสู่ท้องถิ่น ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะช่วยลดภาระการจัดสวัสดิการของหน่วยงานท้องถิ่นที่มีงบประมาณจำกัด

3. รัฐจะต้องสนับสนุนให้กลุ่มขยายตัวมากขึ้น โดยสนับสนุนค่าใช้จ่ายให้กลุ่มได้มีโอกาสเรียนรู้จากกันมากขึ้น และสนับสนุนให้กลุ่มมีศักยภาพในการจัดการมากขึ้น เช่น การให้ความรู้อบรมเกี่ยวกับอาชีพเสริมที่จะช่วยให้กลุ่มผลิตสินค้าที่ตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของชุมชนและกลุ่มเครือข่ายได้ดีขึ้น รวมถึงการให้ความรู้เกี่ยวกับการทำบัญชีและการวิเคราะห์รายรับรายจ่ายชุมชน เป็นต้น

4. รัฐจะต้องสนับสนุนให้กลุ่มมีการขยายตัวมากขึ้นด้วยการให้ข้อมูลเชิงบวกแก่ประชาชนเหมือนเช่นในกรณีของต่างประเทศ เพื่อให้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถพัฒนาเป็นระบบที่สร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ทางเศรษฐกิจสังคมได้อย่างแท้จริง

5. อาจมีความจำเป็นที่จะต้องมีมาตรการทางกฎหมายที่จะคุ้มครองสิทธิในการพึ่งตนเองของชุมชน รวมถึงวิถุชุมชนที่จะช่วยสนับสนุนการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับปัญหาและความต้องการของชุมชน

คณะวิจัย

ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน

ดร.ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์

ผศ.ดร.ปัทมาวดี โพชนุกูล ชูชูგი

รศ.ดร.จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ

ดร.ทิพวัลย์ สัจจันทร์

คุณจักรชัย โฉมทองดี

คุณคุณุตสัน ศุภวัตรวรคุณ

คุณพรพิตรรา กลังภูเขียว

คุณอรสา สุนันท์

คุณมังกร ชัยชนะคารา

ผู้จัดการโครงการ

คุณคลจิตต์ ยุกตะนันท์